nX2.gnBg
Bergen op Zoom
CULT

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Bergen op Zoom

Monumentenzorg Zeist · Bibliotheek Rijksdienst
44.192

Provincie
Noord-Brabant

september 1993

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.

Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,

Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch. Tel. 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch.

Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 5

Werkwijze en criteria 6

1. Situering der gemeente 9

2. Bodemgesteldheid 10

3. Grondgebruik 11

4. Infrastructuur 12

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 14

6. Stedebouwkundige typologie 18

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 20

8. Beknopte opgave geinventariseerde objecten 24

9. Literatuur 52

10. Fotobijlage met karakteristieke objecten 62

Kaart (bijlage)

Woord vooraf

Dit rapport over Bergen op Zoom maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Het rapport Bergen op Zoom bevat gegevens uit de in 1983 verrrichte Cultuurhistorische Inventarisatie, geactualiseerd door drs. A.J.C. van Leeuwen in 1991-1992. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van gegevens die door de gemeente beschikbaar werden gesteld. Na de inleidende tekst volgt een beknopt overzicht van de geinventariseerde objecten, aangevuld met enkele foto's. De volledige gegevens zijn overgedragen aan de gemeente en bevinden zich eveneens bij de provincie Noord-Brabant.
Voor aanvullingen en correcties is dank verschuldigd aan de gemeente archivaris de heer W. van Ham.

Drs. A.J.C. van Leeuwen

's-Hertogenbosch, december 1992.

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.

Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist-'s-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de

middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria
- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria
- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria
- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topo-

grafische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met beknopte objectgegevens bestaande uit adres, oorspronkelijke functie, huidige functie, architect en datering. De kaart 1 : 10.000 bevat de stedebouwkundige typologie en de gebieden van bijzondere waarden.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

Bergen op Zoom ligt in de MIP-regio Zuidwest Brabant en bestaat uit de stad Bergen op Zoom en de kernen Nieuw Borgvliet en Noordgeest. De gemeente beslaat 4714 ha. en telt op 1.1. 1990 46.870 inwoners.
De noordgrens met Halsteren is in 1961 gewijzigd ten behoeve van de haven in de Theodoruspolder en loopt telkens verspringend door het kleinschalig verkavelde gebied van Noordgeest en een groot deel van het Laag. De oostgrens met Wouw is in een vrijwel rechte lijn getrokken door het Laag en bosgebied. De zuidgrens met Huijbergen en Woensdrecht is getrokken door de Augustapolder en volgt verder grotendeels rechtlijnige boswegen waarbinnen de Borgvlietse Duinen zijn opgenomen. De westgrens loopt rechtlijnig door het Verdronken Land van Bergen op Zoom en vormt voor het grootste deel tevens de provinciegrens met Zeeland.

1.2. Ontwikkeling

Bergen op Zoom is in de 13e eeuw ontstaan aan de westrand van hoge zandgronden, nabij de lage zeeklei van de Oosterschelde. Hier moet al eerder een agrarische nederzetting hebben gelegen, die zich tot een belangrijke stad, centrum van het gelijknamige Markiezaat heeft ontwikkeld. De ommuurde stad, die grote bloei kende in de 14e en 15e eeuw, werd tijdens de Tachtigjarige oorlog als vesting uitgebouwd. Na 1867 volgde de ontmanteling, waarbij stadsuitbreiding en industrialisatie kansen kregen. De bevolking groeide toen van ongeveer 13.700 in 1900 tot ca. 25.000 rond 1940. Na 1945 werd de bebouwing aanzienlijk uitgebreid op vroegere tuinbouwgronden, terwijl industriegebieden en een nieuwe haven werden aangelegd. Thans heeft de stad een woonfuctie terwijl ook de industrie- en havenactiviteiten van groot belang zijn.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

Bergen op Zoom ligt op de westgrens van het Brabants zandplateau, dat begrensd wordt door een zandrug van Ossendrecht naar Halsteren. Deze zandrug gaat met een steile rand over in in de lager gelegen zeeklei. De meeste bodemafzettingen dateren uit het Pleistoceen. Door de rivieren afgezette gronden zijn in de laatste ijstijd, tijdens het Laat-Pleistoceen, onder invloed van de wind overdekt met dekzanden. De zeeklei dateert uit de laatste fase van het Holoceen.
Door deze scherpe overgangen heeft het landschap binnen de gemeente een complexe en boeiende opbouw. Van west naar oost onderscheiden we zandplaten en kreken in de Oosterschelde en het Verdronken Land van Bergen op Zoom, de noord-zuid lopende heuvelrug en aan de oostzijde een wat lager gelegen overgangsgebied.

2.2. Hoogte en afwatering

Binnen de gemeente komen forse hoogteverschillen voor. Op de zandrug is het hoogste punt in Noordgeest ca. 10 meter boven n.a.p. In het zuidoosten liggen de Borgvlietse Duinen tussen de 13 en 18 meter. De stadskern ligt tussen de 4.5 (Korenmarkt) en 13 (Bosstraat-Potterstraat) meter, de wijk Het Fort op 13.7 meter. Het Laag daarentegen ligt soms op 0.6 meter beneden peil. Het verdronken land ligt deels op -0.8 meter. De steile rand tussen polders en zandrug is een zeer markant element in het landschap.
Enkele kleine loopjes voeren het water van de heuvelrug af in de richting van de Oosterschelde, zoals de Kleine Molenbeek met een aftakking naar Oud-Borgvliet, de Balse Loop en de Zoom. Deze laatste is een in 1429 gegraven voormalige turfvaart, lopend vanaf de Wouwse Plantage naar Bergen op Zoom. Ter verbetering van problemen mat de afwatering rond 1850 is de Zoom in 1885-86 verbreed en uitgediept, tevens ter verbetering van de watervoorziening van de toenmalige suikerfabrieken. De gemeente valt onder het Hoogheemraadschap West-Brabant.

3. Grondgebruik

Tot ca. 1850 lagen buiten de oude kern van Bergen op Zoom en de omringende uitgebreide vestinggronden oude akkerbodems, met grillige verkaveling. We treffen deze gronden aan ten noorden aan weerszijden van de Halsterseweg (Noordgeest), te oosten nabij de Balse Dreef en ten zuiden bij de Molenbeek (Groot Molenbeek). Vooral de noordelijke gronden waren veelal in gebruik als tuinbouwgebied, ter voorziening in de behoeften van de stad en het garnizoen. Overigens werd er het gemengd bedrijf uitgeoefend, waarbij de mest van het vee werd gebruikt voor bemesting van de weinig vruchtbare gronden. Hierdoor onstonden de genoemde, karakteristieke hoger gelegen akkercomplexen.
Op de hoger gelegen gedeelten van de zandrug troffen we ten oosten en zuiden van de stad woeste gronden aan, voornamelijk heidegronden.
In het Laag werd nog in de vorige eeuw turf gestoken.
In de loop van de vorige eeuw werden de heidegebieden bebost, voornamelijk met naaldhout, in een regelmatige verkaveling doorsneden met rechtlijnige dreven. Het veenontginningsgebied in het Laag werd omgevormd tot een heidegebied met overwegend blokvormige kavels. Dezelfde kavels treffen we aan in de Augustapolder onder Borgvliet. Hier is nog gedeeltelijk sprake van middeleeuwse inrichting.
De akker- en tuinbouwgebieden in de omgeving van de stad zijn na 1945 grotendeels volgebouwd met woningen. Dit geldt ook voor het tuinbouwgebied ten noorden van de Zoom dat in de afgelopen jaren met woningen is bebouwd. Ook de aanleg van een nieuwe haven ten noordwesten en industriegebieden ten oosten van de stad heeft agrarische gronden opgeslokt.

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

Tot het midden van de vorige eeuw waren de meeste lokale wegen in Zuidwest-Brabant onverhard, waardoor de begaanbaarheid afhankelijk was van de wisselende weersomstandigheden. Dit gold ook voor de omgeving van Bergen op Zoom. In de stadskern was uiteraard wel sprake van verharde wegen.
In de eerste helft van de eeuw werden enkele belangrijke doorgaande wegen aangelegd ten behoeve van de handel en doorvoer. Deze wegen waren verhard. Zo maakte de stad deel uit van de doorgaande route Antwerpen-Haarlem, welke in 1811 werd opgezet onder Napoleon en na 1814 uitgevoerd onder Willem I. Tussen 1819 en 40 werd Bergen op Zoom bovendien door een rijksweg verbonden met Breda, Den Bosch en Nijmegen. Na 1868 werden in het kader van de stadsuitleg om de oude kern ruime singelwegen, veelal met brede, groene bermen aangelegd.
Na 1945 werden onder meer in het kader van ruilverkavelingen vele landelijke wegen verhard. Tevens werden autowegen aangelegd, waaronder de A 58 ten westen van Bergen op Zoom, als deel van een noord-zuidverbinding om de stad heen. Door de aanleg van een rondweg om het oostelijk deel van de stad werd de oude havenbuurt ter hoogte van de Lieve Vrouwepoort structureel losgemaakt van de oude stad.

4.2. Spoor- en tramwegen

In 1863 werd de eerste spoorlijn aangelegd op de oude vestinggronden, als onderdeel van de tussen 1863 en 1872 aangelegde lijn van Roosendaal naan Vlissingen, die weer deel zou gaan uitmaken van de staatsspoorweg Vlissingen-Maastricht. Het houten station van 1863 werd in 1869 vervangen en in 1970 gesloopt. De lijn boog oostelijk van de stad af naar het zuiden en werd langs de Oosterschelde over de nieuw aangelegde Kreekrakdam gevoerd. Naast Bergen op Zoom kregen ook Wouw en Woensdrecht een station. Voor de stad had de spoorlijn ingrijpende consequenties. Een verbinding met de binnenstad werd in 1868-69 aangelegd, in de vorm van de markante Stationsstraat met verdere stadsuitleg en industriegebied. Tevens kwamen er raccordementen ter verbinding met de havengebieden ten zuiden en noordwesten.
Tramlijnen voor lokaal vervoer werden aangelegd naar Hoogerheide (verder naar Antwerpen, 1887) en Halsteren (naar Steenbergen, 1899). De lijnen volgden bestaande wegen en werden alle in de periode 1934-38 opgeheven, wegens concurrentie van de flexibeler busdiensten.

4.3. Waterwegen

In de middeleeuwen had de stad door haar ligging aan de Scheldemond een belangrijke handels- en doorvoerfunctie. De toegang tot de getijdehaven verzandde echter na de aanleg van de Kreekrakdam in 1856. Nieuwe havenplannen werden pas na 1958 uitgevoerd ten noorden van de oude haven, die gedempt werd. Deze nieuwe haven staat ten westen van de stad in verbinding met de Oosterschelde met de in de jaren tachtig aangelegde Oester- en Markiezaatsdam. Hierdoor ontstonden het Zoommeer en Markiezaatsmeer. Het eerste staat via de in 1975 voltooide Schelde-Rijnverbinding in contact met het Volkerak en Hollands Diep. Ten noorden van de oude stadskern loopt de in 1429 gegraven Zoom of Moervaart, die in 1885 verbreed is. Thans heeft deze geen scheepvaartfunctie meer.

4.4. Militaire infrastructuur

Van de omvangrijke vestingwerken, aangelegd tussen 1698 en 1744 en verbeterd naar ontwerp van Menno van Coehoorn, resteert na de ontmanteling na 1868 nog het ravelijn Op den Zoom, waarvan de waterwerken van belang waren voor de watervoorziening van de suikerindustrie. De contregarde Coehoorn is in 1886-87 omgezet in een door Lieven Rosseels ontworpen park. Van de Waterschans ten westen van de oude haven zijn de contouren nog herkenbaar. De omvangrijke militaire terreinen ten noorden van de haven zijn in de afgelopen jaren afgestoten en met woningen bebouwd. Enkele gebouwen wachten nog op een herbestemming, die voor het complex van de Blokstallen intussen gerealiseerd is. Van de in de vroege 19e eeuw opgeheven linie van Bergen op Zoom naar Steenbergen, aangelegd tussen 1628 en 31 resteren delen van de forten Roovere (Halsteren) en Pinssen (Noordgeest). Aan de noordzijde van de Zoom is een tankverdediging uit betonblokken (ca. 1940) bewaard. De Borgvlietse Duinen zijn militair oefenterrein.

4.5. Dijken en kaden

De polders rondom de stad, de Theodorus- en Augustapolder zijn in de 18e eeuw bedijkt. Tussen 1850 en 1940 werden de dijken langs de Oosterschelde enige malen verzwaard. Na 1940 zijn de Molenplaat en Noordland in de Oosterschelde ten behoeve van de industrie verhoogd. De polderdijken langs de Zoom hebben hun waterkerende functie verloren na de aanleg van Oester- en Markiezaatsdam.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. Bergen op Zoom

Stichting
De stad wordt voor het eerst genoemd in een geschreven bron uit 1219 en zal als stichting van de Heer van Breda rond het midden van de 13e eeuw stedelijke rechten hebben verkregen. De oudste kern van de nederzetting moet gezocht worden in de huidige Markt en directe omgeving. Dit eerste begin lag op de noord-zuid lopende zandrug, beëindiging van het Brabants zandplateau, ter plaatse van de uitmonding van een kreek in de Oosterschelde. Deze kreek ging de stadshaven vormen. De Moervaart, een turfvaart ten noorden van de middeleeuwse stad is thans nog herkenbaar in de Zoom en werd gebruikt ten behoeve van de leverantie van turf, aanvankelijk aan de stad zelf.

De middeleeuwse stad
Van Ham veronderstelt dat enige nederzettingen op de zandstrook, Borgvliet en Noord- en Zuidgeest een kerk hebben gesticht op een punt tussen de nederzettingen in. Deze kerk stond vermoedelijk al in 1219 ter plaatse van de huidige Sint Gertrudis. Het gebied ten noorden van de markt werd mogelijk pas na 1350 bebouwd met als centrale punten het Markiezenhof (1485-1520), de Vismarkt -het huidige Catharinaplein- en de Korenmarkt. Rond 1330-35 moet de oudste kern, Markt en omgeving, ommuurd zijn. Deze ommuring had een ronde vorm en omsloot het stadsgedeelte dat thans door de laat 19e eeuwse singelbebouwing wordt ingesloten. De gebieden tegen de omwalling, onder meer kloostertuinen, moeten nog deels groen en dun bebouwd zijn geweest, een sitatie die thans alleen nog ten noorden, nabij de Dumontsdreef terug te kennen is.
De plaats werd het bestuurlijk centrum van het in 1287 tot afzonderlijke Heerlijkheid geworden Land van Bergen op Zoom. Voorrechten door de heren verleend, droegen bij tot bloei en uitbreiding. De ligging op een samenkomst van water- en landwegen maakte van de plaats een ideale handelsnederzetting en marktplaats. Men kende vrije jaarmarkten en handelde in Engels laken, wol en meekrap en verhandelde landbouwprodukten. De voornaamste stedelijke instellingen zoals de Lakenhal (1314), het Vleeshuis (1353), het Schepenhuis (1403), het Gasthuis (1246) en de Waag (1353) ontstonden. De Gertruduskerk werd in 1428 kapittelkerk, terwijl rond 1400 tevens diverse kloosters werden gesticht.
Naast de kern rondom de Grote Markt vormde zich een tweede kern rondom de haven, vooral gekenmerkt door nijverheid (pottenbakkerijen en meestoven) en handel. Hier bevond zich sinds 1499 de watermolen aan de Houwer, waarvan een gedeelte nog resteert. Dit gebied werd tussen 1484 en 1508 binnen de omwalling gebracht.
Deze ontwikkeling verklaart de vorm van de stad, zoals die rond 1560 door Jacob van Deventer wordt afgebeeld: van west naar oost een langgerekt gedeelte rondom de haven en een globaal cirkelvormig deel rondom marktplein en kerk. De markt moet groter zijn geweest dan zij nu is. Het gebied Fortuinstraat-Kortemeestraat-Kremerstraat moet erbij gehoord hebben: een plausibele verklaring voor het feit dat de belangrijke Lievevrouwestraat nu niet op de markt, maar in de Fortuinstraat uitmondt. Toevoerstraten waren de Zuivelstraat, Huijbergsestraat, Hoogstraat en de genoemde Lievevrouwestraat. Het stratenpatroon van de door Van Deventer afgebeelde stad is thans nog grotendeels bewaard gebleven. Van de stadsmuren resteert echter alleen de Lievevrouwepoort. Ook van de uit 1484-1508 daterende omwalling van het havenkwartier resteert niets meer.
Na 1530 zet een periode van achteruitgang in. Door stormvloeden gingen grote delen van Zuid-Beveland en de polders ten zuiden van de stad verloren. De voorsteden buiten de poorten verdwenen tijdens de Tachtigjarige Oorlog, toen vanaf 1590 de omwalling verbeterd werd. Handel en verkeer gingen achteruit ten voordele van Antwerpen. De macht van de heren van Bergen op Zoom taande.

De vesting
De aanleg van nieuwe versterkingen rondom de stadskern kostte delen van straten, terwijl door de inundaties en het scheppen van een vrij schootsveld het achterland te lijden had. De versterkingen werden tussen 1587 en 1621 opnieuw aangelegd met bastions, lunetten en ravelijnen die veen ruimte opslokten. Zo wordt de stad afgebeeld rond 1650 door Joh. Blaeu. Naar plannen van Menno van Coehoorn wordt de vesting sterk verbeterd en gewijzigd tussen 1698 en 1744. Er komen 14 bastions, 6 ravelijnen en 19 lunetten. Met het verdwijnen van de doorvoerhandel richtte men zich meer op de pottenbakkerij, scheep- en beurtvaart, visserij, bierbrouwen en de fabricage van hoeden.
De vestingstatus leidde meer dan eens tot ernstige oorlogsschade, onder meer in 1747 en 1831. In het eerste jaar werd de stad onder het beleg door de Fransen gehavend. In de Hoogstraat en omgeving wordt veel vernield. In het laatste jaar werden bij de ontploffing van het kruitmagazijn de Stoelmat 500 huizen beschadigd. De werken werden naar aanleiding van belegeringen en ontwikkelingen in de oorlogsvoering gewijzigd in 1758, 1779-80, 1814, 1830 en 1853. Na aanvankelijke

bepleistering werd in 1853 een achttal lunetten gesloopt en leidde de aanleg van de spoorlijn in 1856 tot wijzigingen. In 1863 werden op een deel der bastions fabrieken gebouwd.

Ontwikkelingen en industrialisatie
Bij de wet van 16 januari 1867 werd Bergen op Zoom als vesting opgeheven. Na de daarop volgende ontmanteling kreeg de industrialisatie meer ruimte. Al in 1847 was de eerste ijzergieterij van Asselbergs in de stad gesticht, waarop in 1852 twee kunstwolfabrieken volgden, die overigens aan het eind van de eeuw weer verdwenen. De eerste suikerfabriek in Nederland werd aan de zuidzijde van de oude haven in 1862 gesticht door de Brusselse industrieel P. Wittouck. Snel volgden twee andere fabrieken. Ter verwerking van de afvalprodukten kwam er in 1899 een spiritusfabriek en een potasraffinaderij. Vanaf eind 19e eeuw was er ook een zoutraffinaderij. Door toedoen van de suikerfabrikanten werden de verbindingen door de aanleg van tramlijnen sterk verbeterd. De laatste suikerfabriek werd in 1929 gesloten. In 1882 werd de gieterij van Rogier, Nerinx en Richter gesticht.
In 1899 kwam er een drinkwaterbedrijf dat al in 1900 in gemeentelijke handen overging. Electriciteit kwam er in 1921. De gevolgen van ontmanteling en industriële groei komen ook tot uiting in de groei der bevolking. De 7481 inwoners van 1860 waren er in 1870 9706 geworden. In 1880 waren er 10322 inwoners, in 1900 13668, in 1920 15741 en in 1940 25582.

Ontwikkelingen in de stadskern tussen 1850-1940
Tijdens de verbetering der vesting onder Menno van Coehoorn waren delen van middeleeuwse straten, waaronder de Antoniusstraat, Weverskat, Korenmarkt, Rozemarijn-, Huijbergse- en Schoolstraat verdwenen. Wagenpleinen werden aangelegd, die thans nog bestaan in de Lindebaan en het Korenbeursplein. De Parade ten oosten van de Gertrudiskerk was in 1704 ontstaan door afbraak van het nieuwe gedeelte van deze kerk. In 1883 verrees hier het feestgebouw Thalia dat in de jaren zestig gesloopt werd.
De open voormalige kloosterterreinen in het noordelijk deel van de stad werden in de 18e en 19e eeuw bebouwd, met uitzondering van een tuinbouwgebied bij de Dumontsdreef. Achter de bebouwing van de westwand van de Grote Markt verrees tussen 1827 en 29 de H. Maagdkerk, waarna de Markt gedomineerd werd door de torenpartijen van de hervormde en katholieke kerk. Aan de Vismarkt, thans het Catharinaplein breidde het Catharinagasthuis zich sterk uit, waarbij de laatgotische Margrietenkapel nog na de Tweede Wereldoorlog verloren ging. In 1925 werd het kruithuis Dumont gesloopt.
De ijzergieterij Asselbergs ging na 1847 een deel van het gebied aan de Lindebaan ging innemen. Dit laatste complex is intussen weer gesloopt en door woningen vervangen, waarbij de rooilijnen deels werden gewijzigd en nieuwe straten zijn aangelegd. De zuidzijde van de Lievevrouwepoort werd vrijgelegd en het verkeer omgeleid in het begin van de 20e eeuw. De perceelsvormen van de stad werden bij verbouw of nieuwbouw veelal gerespecteerd. De meeste panden bezitten dan ook nog de oude bouwmuren. Wel werden op sommige plaatsen panden van grotere schaal opgericht, onder meer de markante Mariahoek op de hoek van de Lievevrouwestraat (1900), het hoekpand Steenbergsestraat en Kortemeestraat en de Korenmarktkazerne (1829) aan de Korenmarkt. Deze laatste is intussen weer gesloopt. Ook het hofje Sint Gertrudis aan de Goudenbloemstraat uit 1855-57 betekende een schaalvergroting voor dit gebied. Bescheidener was de nieuwbouw van het postkantoor in 1912 aan de Zuivelstraat. De Grote Markt kreeg aan de westwand enkele grootschalige, eclectische woonhuizen, waarvan de voormalige pastorie een der beste voorbeelden is. De restauratie van de gevels van het Markiezenhof in 1902-10 wijst op de vroege zorg voor de waardevolle monumenten in het stadsbeeld.

De ontmanteling en aanleg der singels
Na de opheffing der vesting werd de omvangrijke vestinggordel met natte en droge grachten werd vanaf 1868 ontmanteld. In samenwerking met de ingenieur F.W. van Gendt (1831-1900) en een raadscommissie werd onder opzichter R. van Someren de vestinggrond verkaveld en in percelen verkocht en tevens een ruime uitleg ontworpen met concentrische singels, bij Steenbergse-, Wouwse- en Antwerpsestraat aansluitend op het stratenpatroon van de oude stad
De oudste kaart van Van Gendt uit 1870 geeft nog niet de brede plantsoenen aan de noordzijde van de stad. Korte tijd later verdedigt hij steeds een ruimere planopzet met brede straten, waarbij de rijwegen door ruime groenstroken worden gescheiden.
In 1868 werden op de gronden van het bastion William in het verlengde van de Wouwsestraat de Stationsstraat en Bredasestraat getraceerd. Op de plaats van de poterne Stoelemat en bastion Beckaf ontstond het na 1950 weer gedeeltelijk bij de bouw van de brandweerkazerne verdwenen Geertruidaplein. Ter plaatse van het bastion Coehoorn kwam de Antwerpsestraat tot stand.
In 1869 verdwenen het ravelijn Wouw en het bastion Noyelles waardoor de verbinding met Wouw en Roosendaal werd verbeterd. Ter plaatse van de Steenbergse Poort onstond de Burgemeester Stulemeijerlaan (1871). Op het bastion Pucelle en de Ravelijnen Wassenaar en Dedem werden de Zuid Oostsingel, Wassenaarstraat, Van Dedemstraat, St. Jozefstraat,

Kloosterstraat en Burg. van Hasseltstraat aangelegd. Tussen 1870 en 1872 maakten het bastion Belvedere en het ravelijn Antwerpen plaats voor de woningblokken tussen Kijk in de Pot en Koepelstraat. De bastions Gadelière, Hartel en Ginkel werden eveneens geslecht, alleen het Smitsvestje bleef als fragment over.
Vanaf 1876 werd onderhandeld over het Noorderfront der vesting, problematisch omdat hier de Zoom omgelegd moest worden. Pas in 1883 volgde de aanbesteding. De wegen in dit gebied kwamen in handen van de stad. Naast de kanalisatie van de Zoom in 1885-87 werden ook parken en plantsoenen aangelegd naar ontwerp van de Leuvense tuinarchitect Lieven Rosseels. Deze gaf vorm aan het volkspark op de restanten van de contregarde Coehoorn en aan de brede plantsoengordel van de Ooster Boulevard, het Lange Park, thans Bolwerk Noord en Zuid. De Westerboulevard, thans Rijtuigweg werd in 1889 aangelegd. De laatste militaire gronden werden hier echter pas in 1925 aan de stad verkocht. De bebouwing aan deze zijde dateert dan ook grotendeels van na die tijd. De ontmanteling werd in 1889-90 voltooid met de aanleg van de Wittoucksingel op de plaats van het bastion Unie.
De ruime patronen van straten en wegen in de uitleg met een drievoudig patroon van binnen-, midden- en buitensingels, laat een rijke bebouwing vermoeden. De singelbebouwing heeft echter alleen in de Stationsstraat en Antwerpsestraat een dergelijk karakter gekregen. In de overige straten is het straatbeeld eenvoudiger. Dit geldt onder meer voor de straten ten noorden van de Zuidwest-, Zuid- en Zuidoostsingel waar hoofdzakelijk eenlaags woningen en bedrijfjes verrezen met bakstenen of gepleisterde gevels en een eclectische detaillering, die een echo vormt van de rijkere panden aan de bovengenoemde straten. Aan de singels verrezen scholen en het Algemeen Burger Gasthuis, gebouwen met enige allure. Delen van de zuidelijke singels waren overigens in 1915 nog niet bebouwd. Nabij het station verrees rond 1913 de in 1972 gesloopte Jozefkerk.
Aan de noordzijde is alleen de Burg. Stulemeijerlaan aan het eind van de vorige eeuw bebouwd, met onder meer de Rijks h.b.s. (1885) en de Wilhelminakazerne (1899-1900). Hier werd ook in 1905 de parochie de Poort gesticht, welke in 1907-13 een intussen weer gesloopte neogotische kerk kreeg. De bebouwing van de overige straten ten noorden van de Noordsingel vond na 1925 plaats en heeft vooral een interbellumkarakter en bestaat gedeeltelijk uit onopvallende maar gave bakstenen panden in Amsterdamse Schoolstijl met zakelijke elementen, erkers, brede lijstgoten en langgerekte dakkapellen. Hier zijn de gereformeerde kerk en het Mollerlyceum markante elementen in het straatbeeld. Aan het Bolwerk Noord ontstond zelfs een stedelijk villagebied met ruime tuinen in de in 1929 getraceerde Fauréstraat. Rond 1938 was het noordelijke gebied volgebouwd.

Overige stadswijken
Het gebied ten zuiden van de stad werd tot na de Tweede Wereldoorlog door het militair terrein Kijk in de Pot van de singels gescheiden. De wijk Het Fort ten zuiden van dit terrein was oorspronkelijk deel van de parochie Nieuw Borgvliet. In 1918 kwam er een zelfstandige parochie met een noodkerk. De wijk bestaat uit laat 19e eeuwse lintbebouwingen aan de Antwerpsestraatweg, de Prins Bernhardlaan en de Borgvlietsedreef. Het juvenaat H. Hart was hier al sinds 1903 een belangrijk element. Ten westen van de Antwerpsestraat verrezen in 1909 en 1918 een tweetal volkswijken, in opdracht van de woningvereniging Sint Joseph. Deze werden pas later in het patroon van de wijk opgenomen. Toen ontstond het Lourdesplein met de in 1926 door J. en P. Cuypers gebouwde kerk, de noodkerk van 1918, scholen en het klooster. Het zgn. Sabeltjesbos, gelegen ten westen van de Antwerpsestraat werd in de jaren twintig door de gemeente aangekocht, waarna vanaf 1923 op dit driehoekige perceel de Burg. de Roocklaan en de Willem I, II en II-straten werden aangelegd. De bebouwing hier heeft overwegend hetzelfde karakter als de wijken ten noorden van de oude stadskern: Amsterdamse School-panden met zakelijke elementen. Het Coehoornpark nabij de spoorlijn werd in 1926 bebouwd onder meer met een gemeentelijk slachthuis.
Een uitbreidingsplan uit 1915 van het Amsterdamse bureau Hulshoff en Kok geeft een zeer ambitieus uitbreidingsplan weer voor het gebied ten oosten van de stad. Hier zouden in een netwerk van elkaar kruisende straten enige ruime pleinen, een drietal kerken en drie grote parken aangelegd worden. Van dit plan kwam niets tot uitvoering. Een herzien uitbreidingsplan van 1928 voor hetzelfde gebied geeft een minder ambitieuze verkaveling waarvan evenmin veel is uitgevoerd. Wel werden kort voor 1940 enige straten bebouwd, onder meer de Canadalaan en Vondellaan.
Pas vanaf 1947 kwamen uitbreidingsplannen tot uitvoering voor Gageldonk en Warande ten oosten, Zeekant-Oud Borgliet, Plein 13 en Nieuw Borgvliet-Molenbeek ten zuiden en Moerstraatsebaan ten noorden van de oude stad. Enkele gebieden hebben hierin een bijzonder eigen karakter. Het gaat hier om enkele traditionalistische woningblokken van J. Bedaux in de omgeving van de Vondellaan, op een stratenplan van 1939. Ten oosten van de kastanjelaan kwam een rechthoekige wijk tot stand met randbebouwing in Bossche Schooltrant en een kerk in dezelfde stijl aan het Piusplein. De straten ten noorden van de Gentiaanstraat en Ericalaan tonen eveneens een opvallende traditionalistische bebouwing in parallele bouwblokken met klokgevels door Bedaux ontworpen aan ruime plantsoenen. Plein 13, vanaf 1951 ontwikkeld herbergt onder meer voorzieningen als postkantoor, scholen en een gezondheidscentrum.

Naoorlogse ontwikkelingen in de stadskern
Hoewel het middeleeuwse stratenplan met de omliggende singels goeddeels is gehandhaafs zijn toch op vele plaatsen ingrijpende veranderingen opgetreden. Herstel van oorlogsschade leidde tot de bouw van een warenhuis van V. en D. en een politiebureau in de singelbebouwing. De kazernes aan de Korenmarkt en in het Markiezenhof verdwenen.
Het in 1960 opgestelde reconstructieplan De Ranitz stelde de bereikbaarheid van de binnenstad voor autoverkeer voorop. Van dit plan werd alleen de Westersingel in 1970 gerealiseerd, waarbij de binnensingels met elkaar verbonden werden, maar de relatie tussen het havenkwartier en de oude stad aangetast werd. Delen van de bebouwing van de Rijkebuurstraat en de Londonstraat werden hiervoor gesloopt met aansluitend de bouw van onder meer de evenementenzaal de Stoelemat. De haven werd gedempt in 1950 en 1964 waardoor het karakter van de havenbuurt sterk veranderde. Aan het St. Josephplein en de Wassenaarstraat verrees de grootschalige Lucernaflat (1967-69) die het stadssilhouet veranderde. Aan het Past. Joorenplein verdween de St. Josephkerk en aan Bolwerk Zuid de Martelaren van Gorkumkerk. Aan de van Hasselt-straat werd het klooster met scholencomplex gesloopt, terwijl op verscheidene plaatsen in de binnenstad appartementen-gebouwen tot stand kwamen.
Het karakter van de haven was al in rond 1882 veranderd door de aanleg van een nieuwe haven ten zuiden (Oude Vissershaven) en werd door de dempingen van 1950 en 64 zeer sterk aangetast. Tussen 1958 en 1964 werd een nieuwe haven, de Theodorushaven, met industrieterrein gerealiseerd ten noorden van de restan van de Waterschans. Pas in 1979 werden de laatste vestinggronden ten noorden van de Westersingel aan de stad overgedragen en deels bebouwd met etagewoningen. Veel groen bleef hier behouden.
In de binnenstad zijn in de afgelopen jaren incidenteel kleine hisotirshce panden gesloopt, ten behoeve van sanering en stadsherstel. het gaat hier in sommige gevallen om eenvoudige rijtjeswoningen. Woonpanden werden omgevormd tot winkelpanden, vooral in de straten nabij de Grote Markt. Boven de nieuwe puien bleef de oude bovenbouw vaak bewaard. Daartegenover staat dat veel historische panden onder meer door toedoen van de Stichting Stadsherstel gerestaureerd werden, waarmee onder meer de omgeving van de gedempte haven gerehabiliteerd werd.

5.2. Nieuw Borgvliet

Het misschien al in de 12e eeuw aanwezige Oud-Borgvliet, een nederzetting met kasteel aan de zeekant, is na de verwoesting van dit kasteel in de 16e eeuw geleidelijk verlaten. Het is na overstromingen meer oostwaards hersticht en kreeg in de vorige eeuw het karakter van een kerkdorp op de hoge zoomrand. Het werd een zelfstandige parochie in 1864. De neokerk uit 1865 werd in de jaren vijftig vervangen. Bewaard bleef het patroon der wegen rondom de kerk met enige woningen en een molen uit de vorige eeuw.

5.3. Noordgeest

Deze buurtschap is gelegen in een hoog, tamelijk geaccidenteerd terrein aan weerszijden van de Halsterse Weg. Door stadsuitbreiding en de verdichting aan de Halsterseweg is dit oorspronkelijke tuinbouwgebied met verspreide boerderijen en tuinderswoningen thans nauwelijks nog als zodanig herkenbaar.

5.4. Verspreide bebouwing

Het gebied buiten de kom en de beschreven kernen wordt doorsneden door enige hoofdverbindingswegen parallel aan de Zoomrand. Ten zuiden bevindt zich de Augustapolder die vrijwel onbebouwd is op enkele relicten van Oud Borgvliet na. Ten oosten liggen bosgebieden en enige landhuizen, waaronder Boslust, Groot Molenbeek en Lievensberg. Aan de Balsedreef liggen enige verspreide boerderijen. Iets noordelijker treffen we de stedelijke begraafplaatsen aan de Ruytershoveweg. In het noordelijkste puntje der gemeente ligt het Laag met enige verspreide boerderijen, hooofdzakelijk uit de vorige eeuw.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

In vergelijking met de stadsplattegrond van Jacob van Deventer en een recente kaart blijkt dat het middeleeuwse stratenplan, ondanks de eerder genoemde wijzigingen, overwegend een middeleeuwse karakteristiek heeft behouden. Gedurende de periode 1950-1940 heeft men onbebouwde gronden binnen de omwalling bebouwd en hebben enkele instellingen zoals het gemeentebestuur en het Catharinagasthuis zich binnen de oude stad sterk uitgebreid.
De ontmanteling heeft geleid tot een karakteristiek singelgebied van een voor Brabant unieke grootse opzet. Binnen dit singelgebied werd ruimte geboden aan openbare voorzienigen als scholen, kerken en ziekenhuizen. Tevens werd een deel der ruimte tot na de Tweede Wereldoorlog gebruikt voor militaire doeleinden. De eerste bebouwing binnen de getraceerde singels vond plaats aan de zuid- en zuidoostzijde. Dit leverde onder meer de karakteristieke Stationsstraat en Antwerpsestraat op. Delen van de singels kregen echter een bebouwing van minder allure. Het gebied ten noorden werd pas na 1925 bebouwd en heeft een geheel eigen karakter met burgerwoonhuizen die in het algemeen gave voorbeelden zijn van Amsterdamse Schoolstijl met zakelijke elementen.
Industrie concentreerde zich vooral in het gebied ten zuiden van de haven.
Aan de uitvalswegen in de richting van Antwerpen en Halsteren kwam een lintbebouwing tot stand. Nabij de Antwerpsestraatweg realiseerde men de wijk Het Fort met eenvoudige bebouwing aan parallele straten. Rondom het Lourdesplein is een kerkelijk centrum aanwezig met kerk, noodkerk en kloosters.
Een grootscheeps uitbreidingsplan met allure voor het gebied ten oosten van de spoorlijn wordt niet uitgevoerd. Pas na 1950 vindt hier op grotere schaal bebouwing plaats. Enkele wijken hebben door de verzorgde traditionalistische en Bossche School-architectuur een bijzonder karakter gekregen.

Op de typologie-kaart zijn een aantal gebieden weergegeven rondom de oude stadskern van voor 1850. Het gaat hier om de lintbebouwing aan de uitvalswegen; algemeen stedelijk ingerichte gebieden met name de singels met ruim opgezet tracé; de wijken ten zuiden alle met overwegend steenachtig straatbeeld zonder voortuinen; villagebieden met ruime tuinen en vrijstaande bebouwing, vooral ten noorden van Bolwerk Noord en Zuid; industriegebieden ten zuiden van de haven en tenslotte groene gebieden zoals het Anton van Duinkerkenpark en het ravelijn Op den Zoom.

6.2 Beschrijving van de gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde

6.2.1.Het zuidelijke en oostelijke singelgebied

Algemene karakteristiek
Dit gebied omvat de rondom de oude stadskern lopende driedelige structuur van binnen-, midden- en buitensingels lopend vanaf het Geertruidaplein ten zuiden tot en met het Anton van Duinkerkenpark en het ravelijn Op den Zoom ten noordoosten. Hier bevinden zich begrensd door de binnen-, midden- en buitensingels bouwblokken met grotendeels gesloten gevelwanden, die hier nog overwegend het laat 19e eeuwse eclectische beeld vertonen. De bebouwing aan grote delen der singels is uiterst eenvoudig en eenlaags, meer of minder gewijzigd, maar Stationsstraat en Antwerpsestraat zijn onbetwiste hoogtepunten van allure met een tweelaags bebouwing, typerend voor de onder meer door Belgische voorbeelden benvloede woningbouw. Nieuwbouwprojecten vanaf ca. 1960 hebben dit beeld aan de Sint Josephstraat en Wassenaarstraat nadelig beïnvloed, maar de karakteristiek in hoofdlijnen bleef hier behouden. De parken ten noorden zijn typerende voorbeelden van laat 19e eeuwse aanleg in romantische stijl, met incorporatie van delen van de oude vestinggordel.

Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
De stedebouwkundige kwaliteit wordt bepaald door de gesloten bouwblokken die op de hoeken geaccentueerd worden door afgeschuinde hoekpanden met prominente daken, terwijl het driedelige stratenpatroon ook aan de eenvoudiger straten enige allure geeft.

Historische betekenis
De wijk is een voorbeeld van de wijze waarop de ruim opgezette vestinggordel plaats heeft gemaakt voor een nieuwe stedelijke aanleg met een ruime en bijzondere opzet, die in plattegrond vrijwel geheel nog te onderkennen is.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
Het singelgebied sluit aan bij de uitvalswegen binnen de oude stadskern en kadert deze al eerder beschermde stad op een markante wijze in.

Gaafheid
Delen de oorspronkelijke bebouwing zijn gewijzigd of zelfs geheel vervangen, maar het bebouwingsbeeld is herkenbaar gebleven, terwijl Stationsstraat en Antwerpsestraat en het parkgebied geheel gaaf zijn gebleven.

Zeldzaamheid
De stadsuitleg heeft voor Noord-Brabant een zeldzame allure en kan in opzet wedijveren met voorbeelden in Arnhem en Nijmegen, ook al bereikt de bebouwing niet overal het aldaar aanwezige niveau.

6.2.2.Het noordelijke singelgebied

Algemene karakteristiek
Hoewel dit gebied dezelfde stedebouwkundige karakteristiek heeft met de driedelige opzet, als het overige deel der singels, wordt het toch hiervan onderscheiden. De bebouwing is immers voor het overgrote deel tientallen jaren later tot stand gekomen en heeft een heel ander straatbeeld opgeleverd. Het gebied omvat bebouwing en straten ten noorden van de Wester- en Noordsingel en ten zuiden van Noordzijde Zoom, aansluitend bij de al eerder genoemde parken ten oosten. De driedelige opzet is ook hier nadrukkelijk aanwezig met aan Bolwerk Noord en Zuid het vroegere Lange Park met brede groenstrook en landschappelijke aanleg. Het bebouwingsbeeld is alleen aan de Burgemeester Stulemeijerlaan laat 19e eeuws te noemen met het voormalige hoofdgebouw van de Wilhelminakazerne, een deel ster straatwand en de voormalige Rijks h.b.s. Overigens draagt het straatbeeld geheel het karakter van het interbellum, hetgeen veroorzaakt wordt door het feit dat grote delen van deze gronden pas na 1925 bebouwd konden worden. De diepliggende Zoom met groengordel sluit het gebied ten noorden af.

Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
Deze wordt bepaald door de ruime opzet van de straten en de gesloten bouwblokken. De burgerwoonhuizen missen in het algemeen de voortuinen, maar hebben hoekaccenten in de vorm van afschuiningen of bijzondere detailleringen. Domineerden in het zuidelijke singelgebied de witte eclectische gevels, hier is het de rode en gele baksteen die overweegt in een door de aanwezigheid van erkers en portieken geritmeerde gevelwand. Aan Bolwerk Zuid vormen de gereformeerde kerk en het Mollerlyceum waardevolle accenten. In het westelijk deel der Fauréstraat overheerst geheel het beeld van een wijk uit de periode tussen de wereldoorlogen. Het gedeelte ten oosten van de Van Overstratenlaan en ten noorden van Bolwerk Noord heeft overigens geheel het karakter van een stedelijk villagebied met vrijstaande huizen in groene tuinen.

Historische betekenis
Evenals het zuidelijk deel der singels heeft ook dit gebied betekenis als voorbeeld is van de wijze waarop in de late 19e eeuw de transformatie van vesting- naar singelgordel heeft plaatsgevonden. Daarenboven is dit een der weinige voorbeelden van een jongere invulling van een dergelijke uitleg, met ook openbare gebouwen uit de periode 1930-40.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
De wijk sluit in opzet aan bij de oudere stadskern, hetgeen vooral zichtbaar is bij de aansluiting op de Steenbergsestraat.

Gaafheid
De bebouwing is afgezien van kleine verbouwingen vrijwel geheel gaaf gebleven.

Zeldzaamheid
De stadsuitleg heeft een voor Brabant zeldzame allure en kan in opzet vergeleken worden met landelijk bekende voorbeelden als Arnhem en Nijmegen. De bebouwing is in het algemeen niet zeer uitzonderlijk van karakter maar heeft in de Gereformeerde kerk en het Mollerlyceum accenten van hoog niveau.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en typen

7.1. Woonhuizen

Bergen op Zoom bezit achter 18e en 19e eeuwse gevels nog vele tientallen woonhuizen met middeleeuwse bouwmuren, kelders, balklagen en kappen. Deze treffen we onder meer aan in de Lievevrouwestraat en Steenbergsestraat maar ook in vele andere straten. Opvallend is het nog late voorkomen van muurstijl- en korbeelconstructies. De percelering is veelal smal met diepe panden met de noklijn haaks op de straat gericht. Deze historische bebouwing levert in samenhang met het oude stratenpatroon en de hellende straten van de middeleeuwse stad een zeer karakteristiek stadsbeeld op, dat overigens visueel gedomeerd wordt door al dan niet gepleisterde gevels uit de 18e en 19e eeuw. Aan de hoofdstraten gaat het om twee of soms drielaags huizen, in de randgebieden gaat het om lagere bebouwing. Deze komt onder meer voor aan de Korenmarkt en het Bleekveld. Daar treffen we vooral 19e eeuwse arbeiders- en mogelijk hovenierswoningen aan. Sommige straten, onder meer de Johannesstraat hebben zeer kleine rijtjeswoningen voor arbeiders.
Een der meest opvallende stadshuizen is het stadspaleis het Markiezenhof aan de Steenbergsestraat 6-8, bij de recente restauratie vrijwel geheel in de laatmiddeleeuwse toestand teruggebracht.
De meeste middeleeuwse panden zijn veel eenvoudiger geweest en gaan nu vaak schuil achter eenvoudige lijstgevels. Deze domineren het straatbeeld in onder meer de Lievevrouwestraat. Hier treffen we ook nog enkele afgeknotte topgevels uit de 17e eeuw aan, onder meer no. 41 met rijke pilastergevel uit 1647 en no. 29 uit 1629. In het algemeen echter overheersen eenvoudige bakstenen lijstgevels met empire schuiframen. Voorbeelden zijn onder meer te vinden aan de Hoogstraat en de Engelsestraat. Ook het Spuihuis, Spui 1 heeft een dergelijke gevel.
In de tweede helft van de vorige eeuw gaat men er echter steeds meer toe over de gevels te pleisteren. Eenvoudige lijstgevels in deze trant zijn Kerkstraat 18 en Noordzijde Haven 22-26. Veelal worden echter rijkere details toegepast, variërend van stucomlijstingen met kuiven en kroonlijsten op voluten tot gebosseerde muurvlakken, gedetailleerde cordons en uitspringende risalieten. Van deze trant treffen we goede voorbeelden aan de Grote Markt en in de Lievevrouwestraat. De voormalige pastorie aan de Grote Markt 30 heeft een dergelijke rijke decoratie, hier geheel uitgevoerd in bak- en harsteen. Dergelijke vormen met Zuidnederlandse inspiratie domineren onder meer het werk van C.P. van Genk, verantwoordelijk voor genoemde pastorie en voor veel panden in de 19e eeuwse singelbebouwing. Goede voorbeelden vinden we aan de Antwerpsestraat waar veel panden tot winkel werden omgebouwe en aan de unieke en gave Stationsstraat. Deze straat heeft aan de even zijde een door Van Genk voor de familie Asselbergs gebouwd symmetrisch blok met witte gevels en stucdecoratie. Hiermee contrasteert de oneven zijde die deels eclectische decoraties afwisselt met baksteen. In eenvoudiger vormen vinden we deze vormen ook terug aan de eenlaags burgerwoningen in de omgeving van de Koepelstraat. Antwerpsestraatweg 414 het huis A.M. de Jong uit het vierde kwart van de vorige eeuw is weer uiterst eenvoudig met witte gevels en kroonlijst. Het spel van baksteen en pleister vinden we ook terug aan vele zakenpanden in de stad en de singelgordel, onder meer aan Steenbergsestraat 50, Potterstraat 51 (een pakhuis) en 13 (destilleerderij).
Veel winkel-woonhuizen hebben aan het eind van de 19e eeuw nieuwe puien gekregen in soms uitbundige neorenaissance of eclectische trant. Mooie voorbeelden zijn onder meer Fortuinstraat 23 en Grote Markt 21-22 met klok uit 1911. Het woonhuis van C. van Genk aan de Stationsstraat 10-12 vertoont een mengeling van neorenaissance en neogotische vormen met het markante hoektorentje en de gevelsteen met architectensymbolen. Mariahoek, Steenbergsestraat 1 is een grootschalig winkel-woonhuis in neorenaissancevormen.
Art nouveauvormen komen betrekkelijk weinig voor. Een mooi voorbeeld is de in rode verblendsteen en natuursteen uitgevoerde gevel Antwerpsestraat 34. Ook het landhuis Meilust vertoont deze vormen.
In de noordelijke stadsuitleg worden vanaf 1927 honderden woningen gebouwd in een mengeling van zakelijke elementen en vormen van de Amsterdamse Schoolstijl. Dit levert een karakterstiek straatbeeld op met gevarieerde gevelindelingen, die we ook in de Willem I, II en III-straten ten zuiden van de singels aantreffen. Deze panden zijn in het algemeen goed bewaard gebelven. Uitzonderlijke voorbeelden zijn onder meer Bolwerk Noord 73, Noordzijde Zoom 73-75, Halstersewegt 129, Buitenvest 78 en huis 't Hoekje van Ties Kruize (1920) aan de A. Asselbergsstraat.
De volkswoningbouw in deze periode is veel eenvoudiger. Aan de Antwerpsestraatweg en Emmastraat-Julianastraat voinden we woningblokken met lijstgevels en mansardedaken. Aan de Kon. Frederikastraat vinden we nog eenvoudiger woningen.
Na de Tweede Wereldoorlog komen opvallende complexen tot stand nabij de Vondelstraat en Kamperfoeliestraat in traditionalistische trant, naar ontwerp van J. Bedaux. Markant is het bouwblok aan de Berkstraat in Bossche Schooltrant.

7.2. Boerderijen

Binnen de gemeente bevinden zich relatief weinig boerderijen. Van de voormalige stadsboerderijen en hoevenierwoningen binnen de wallen is amper iets overgebleven. Coehoornstraat 2 is een uit ca. 1875 daterende voormalige boerderij in de 19e eeuwse uitleg.
In het buitengebied treffen we nog enkele oudere complexen. Moerstraatsebaan 121, de Steenen Kamer dateert nog uit de uit 17e eeuw. Moerstraatsebaan 210 is in het laatste kwart van de 19e eeuw gebouwd. Halsterseweg 128 met vrijstaande schuur dateert mogelijk nog uit uit de 18e eenw maar draagt nu een 19e eeuws karakter. In het Laag vinden we aan de Luienhoekseweg 5 een boerderij uit de 18e en 19e eeuw. Enkele boerderijen uit de vorige eeuw treffen we aan aan de Balsedreef, onder meer no. 29 en 47. Het gaat in het algemeen om langgerekte woonstalhuizen met vrijstaande schuren volgens het gebruikelijke Westbrabantse type.

7.3. Industriële gebouwen

Een der oudste industriële gebouwen in de laatgotische getijmolen aan de Oude Vissershaven (1503 vv.), waarvan in de huidige toestand nog muurwerk met speklagen en een korfboogpoort herkenbaar is.
Aan de Zuidzijde Haven resteren nog twee rijzige hallen met polonceauspanten, fragment van de suikerfabriek Wittouck, gesticht in 1862.
De met afbraaksteen van de wallen gebouwde zeer markante Beiersc bierbrouwerij van Asselbergs Brouwerij aan de Brouwerijbaan dateert uit 1873. Aan de Wattweg 3 treffen we de gieterij Rogier, Nerincx en Richter met hallen onder zadel- en sheddaken en een kantoorgebouw. Het geheel is een der laatste gave gieterijgebouwen in de stad en dateert uit de jaren na 1882. Het kantoor kwam in 1900 tot stand. Aan de Oude Vissershaven vinden we nog enkele schoorstenen binnen het complex van de in 1899 gestichte Zuidnederlandse Spiritusfabriek. Noordsingel 4-10 is een laat 19e eeuws pakhuis dat recent de gietijzeren ramen verloor.
Buitenvest 60AB is een voormalige wijnhandel-destilleerderij, thans in gebruik als ijzergieterij. Aan de Konijnenburgweg een houten loods uit ca. 1900.
Aan de Mondafseweg liggen pompstation en woningen uit 1899 voor de watervoorziening van de stad. De watertoren aan de Parallelweg uit 1899 is nog gaaf bewaard gebleven met boogramen en rijke boogversiering op de ombouwing van het reservoir.

7.4. Openbare gebouwen

Achter het in 1611 van een natuurstenen gevel voorziene stadhuis liggen aan de St. Annastraat enkele recentere vleugels. De ene dateert uit ca. 1886 en een tweede in Delftse Schooltrant is ca. 1920-30 gebouwd. De voormalige Waag aan de Zuivelstraat is een winkel-woonhuis geworden, dat onder de pleisterlaag fragmenten laatgotisch muurwerk heeft met hoekkettingen.
Aan het Spui 1 het in 1838 herbouwde Spuihuis over de oude monding van de Grebbe gebouwd. Het gouvernement aan de Wouwsestraat 1 is een eenvoudig symmetrisch complex uit 1771 met onder het voorplein funderingsresten vaan een laatmiddeleeuwse kapel.
In de singels bevindt zich aan de Coehoornstraat 28 een der weinige nog gave door C. P. van Genk ontworpen scholen (1890). Van dezelfde architect is de markante, in een mengeling van Chaletstijl en neorenaissance uitgevoerde Rijks h.b.s. uit 1884 aan de Burg. Stulemeijerlaan. Van Genk bouwde ook het in rondboogstijl uitgevoerde Gasthuis aan de Van Dedemstraat 11 (1880-81).
Het voormalige postkantoor van D. Knuttel aan de Zuivelstraat dateert uit 1897 en vertoont traditionalistische en Berlagiaanse vormen in de van een bovenlicht voorziene lokethal. Het voormalige bankgebouw aan de Engelsestraat door J. Ouendag en P. de Nijs uit 1925 vertoont zakelijke en Amsterdamse School-motieven.
Aan de Antwerpsestraatweg bevindt zich hotel De Schelde uit 1930 door F.C. Rampart, een markant gebouw in rijke Amsterdamse Schooltrant.
Van dezelfde stijl is het Mollerlyceum aan het Bolwerk Zuid, ontworpen door de Limburger J. Wielders (1926) een goed en gaaf voorbeeld.

7.5. *Kerkelijke gebouwen*

De gotische Lievevrouwekerk aan de Grote Markt is na brand ingrijpend gerestaureerd, waarbij de 18e eeuwse overkapping van het middenschip is vervangen door een eigentijdse afdekking. In de hierdoor van karakter veranderde ruimte bevindt zich het grootste deel van het meubilair uit de voormalige H. Maagdkerk. Ook de hekken voor deze kerk zijn naar hier verplaatst.
Aan de overzijde van de Grote Markt is de uit 1824-29 dagtekenende H. Maagdkerk tussen 1986-90 naar ontwerp van O. Greiner verbouwd tot schouwburg. Uitwendig is het gebouw in hoofdlijnen ongewijzigd bewaard, inwendig heeft de inbouw van een theaterzaal met toneeltoren grote delen van de driebeukige ruimte en de beschildering van de vroegere koorpartij intact gelaten.
De twee neogotische parochiekerken in de singelgordel zijn gesloopt. Het H. Harmonument van J. Geelen op het Pastoor Joorenplein herinnert nog aan de Jozefkerk.
De wijk Het Fort bezit nog de eenvoudige, romaniserende driebeukige noodkerk, die in 1926 is vervangen door de koepelkerk van J. en P. Cuypers. Gelegen aan de Prins Bernhardlaan vormt deze met de pastorie uit 1917 en het klooster aan het Lourdesplein een imposant geheel.
Achter de bebouwing aan het Catharinaplein bevindt zich een eenvoudige neogotische kapel uit 1895.
Rembrandstraat 52 is de romaniserende kerk die J. de Lint bouwde als opvolgster van de neogotische kerk van Nieuw Borgvliet.
Kastanjelaan 160 is de centraliserende bakstenen koepelkerk van het Allerheiligst Hart van Jezus, gebouwd door Siebers en van Dael in 1953, met sculpturen van N. Steenbergen.
Aan de Goudenbloemstraat 2 ligt het katholieke gesticht Sint Gertrudis met strakke bakstenen lijstgevels uit 1855-57 en 1868. Aan de Antwerpsestraatweg ligt het thans leegstaande, markante neogotische hoofdgebouw van Juvenaat H. Hart (1903-10, Q. Horsten)
Aan de Koevoetstraat 39 bevindt zich de gerestaureerde synagoge uit 1832-33. Bolwerk Zuid 134-136 is de op originele plattegrond door B.T. Boeyenga gebouwde gereformeerde kerk met nevenruimten, pastorie en kosterswoning. De huidige hervormde kerk is een eenvoudig evangelisatiegebouw dat in 1927 in de Williamstraat werd gebouwd. De Lutherse kerk aan de Fauréstraat 14-16 is door F. Rampart in 1939 ontworpen bouwwerk op de samenkomst van twee straatwanden. Aan de Marconilaan ligt de hervormde, aan de Mastendreef de R.K. begraafplaats, de laatste met rijke neopgotische monumenten. Aan de Ruytershoveweg het na 1945 aangelegde Engelse en Canadese Oorlogskerkhof.

7.6. *Kastelen en buitenhuizen*

Aan de Balsedreef bevindt zich Lievensberg, een eenvoudig landhuis uit 1846. Boslust aan de Fianestraat 10-12 is een gaaf voorbeeld van Chaletstijl uit 1900. Het landhuis Meilust uit 1905 door D. de Mol en Key is een zeldzaam voorbeeld van de verwerking van Art Nouveaumotieven.

7.7. *Infrastructurele en waterstaatswerken*

Aan de Bredasestraat bevindt zich een overwegwachterhuisje uit ca. 1925, thans buiten gebruik. Aan de gedempte haven een sluishuisje uit 1951.

7.8. *Militaire objecten*

Aan de Lievevrouwestraat bevindt zich de laatmiddeleeuwse Lievevrouwepoort. Het Arsenaal aan de Rijtuigweg is een massaal en markant gebouw met harstenen poorten uit 1764. De militaire Provoost aan de Potterstraat dateert met de klassiek aandoende gevel uit 1783. Aan de Artileriestraat hebben de blokstallen uit 1745-64 een andere bestemming gekregen, onder meer als gemeentearchief. De manege kwam in 1887-88 tot stand en heeft ijzeren overspanningen.
Van de vestingwerken resteren het ravelijn Op den Zoom en enkele delen van de Waterschans, de Linie in de Noordgeest en Fort Moermont.
Aan de Goudenbloemstraat bleven de militaire woningen 'Ons bergen' uit 1859 bewaard. Aan de Burg. Stulemeijerlaan heeft het hoofdgebouw van de Wilhelminakazerne door R. Scheffer in 1899 gebouwd een nieuwe bestemming gekregen.

Het ernaast gelegen voormalige Officierscasino, een zakelijke baksteenbouw van J. Sparenburg uit 1934 is kantoorgebouw geworden. Aan de Noordzijde Zoom is ca. 1940 een betonnen tankversperring aangelegd.

7.9. Artefacten

Aan de Burg. Stulemeijerlaan werd in 1915 de een jaar eerder door kunstsmid J. Dingemans en de terrazzowerker G. Santuez vervaardigde neogotische fontein geplaatst. De hardstenen pomp op de Grote Markt is van elders afkomstig en dateert uit 1864. De muziekkiosk op de Parade dateert uit de late 19e eeuw. Aan Bolwerk Zuid het Esperantomonument uit 1933. In het Anton van Duinkerkenpark een parkbank uit ca. 1930 voor Jan van As en de in 1888 geplaatste gedenknaald voor 75 jaar Nederlandse onafhankelijkheid.

7.10. Groenelementen

Het Anton van Duinkerkenpark en het vroegere Lange Park, thans Bolwerk Noord en Zuid vertonen nog geheel de landschappelijke parkaanleg naar ontwerp van de Leuvenaar Lieven Rosseels uit 1887. Het ravelijn Op den Zoom is omgevormd tot een klein park.
Aan de Balsedreef is de oude aanleg van het goed Lievensberg nog herkenbaar in het wandelgebied.

8. Objectgegevens

Acacialaan

2 t/m 46
1 t/m 73
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1950

St. Annastraat

6
Archiefgebouw
Deel Stadhuis
ca. 1934-1935

8
Politieburo
Deel Stadhuis
ca. 1888

5
Woonhuis
Woonhuis

St. Antoniusstraat

10;12;14
Woonhuizen
Woonhuizen
1889

11;13
Bedrijfspand
Bedrijfspand
XIXd

Antwerpsestraat

2
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

4
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1880

6
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1895

8 t/m 16
Winkel;Woonhuizen
Winkel;Woonhuizen
(Foto 1)

18 t/m 32
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
ca. 1900-1910
1883

34
Woonhuis
Woonhuis
J. de Mol (?)
(Foto 2-3)
1909

36 t/m 48
Winkel;Woonhuizen
Winkel;Woonhuizen
1908

56
Hotel
Hotel
F.C. Rampaort
1930
(Foto 4-5)

1;3
Woonhuizen
Woonhuizen
1880

5
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

7
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1881

9;9;A
Woonhuis
Woonhuis
1880

11;13
Woonhuizen
Woonhuizen
XIX (Foto 7)

15
Woonhuis
Woonhuis
1896

17
Cafe
Woonhuis
1871

21
Woonhuis
Woonhuis
1891

23;25
Woonhuizen
Woonhuizen
1889

27
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1894

29;31
Woonhuis
Woonhuis
M.D. Scheffelaar-Vetten
1894

35
Woonhuis
Woonhuis
1898-1900

37
Woonhuis
Woonhuis
1902

39
Woonhuis
Woonhuis
P.J. Weijts
1902

45
Woonhuis
Woonhuis
D. de Mol.
1898;1901

47
Woonhuis
Woonhuis

Antwerpsestraatweg

62 t/m 78
Woonhuizen
Woonhuizen
1909

80 t/m 90
Woonhuizen
Woonhuizen
1909
XIX
(Foto 6)

258
Langgevelboerderij
Bedrijfsruimte
XIXm

372;374;A
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1920
(Foto 8)

414
Woonhuis
Woonhuis
XIX

125
Klooster;Juvenaat
Leegstand
Q. Horsten
1903;1910
(Foto 9)

267
Cafe;Bedrijfsruimte
Cafe;Bedrijfsruimte
ca. 1910

Artilleriestraat

Ong.
Manege
Sporthal
1887-1888
(Foto 10)

71 t/m 77
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1900

A. Asselbergsstraat

6
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1930

27 t/m 37
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1925-30
(Foto 11)

12;14
Woonhuizen
Woonhuizen
XIX

16 t/m 20
Woonhuizen
Woonhuizen
XIX

Auvergnestraat

24;26
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

28
Woonhuis
Woonhuis
XIX

25
Woonhuis
Woonhuis
XX

27
Woonhuis
Dansschool
XIX

33;35
Woonhuizen
Woonhuizen
XIX

37
Woonhuis
Woonhuis
XIX

39
Woonhuis
Woonhuis
XIX

45
Woonhuis
Woonhuis
1895

49
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
ca. 1900

Backxstraat, P.

2 t/m 6
1 t/m 7
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1925-30

Balsedreef

4
Landhuis
Landhuis
1846

16
Langgevelboerderij
Langgevelboerderij
XVIII;XIX

29
Langgevelboerderij
Langgevelboerderij
XVIII;XIX

47
Woonhuis
Woonhuis
1914

Bagijnhofstraat

1 t/m 13
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1925-30

Berkstraat

1 t/m 39
Woonhuizen
Woonhuizen
Evers en Sarlemijn (?)
ca. 1950

Belvederestraat

22
Woonhuis
Woonhuis
1905

26;28;30
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1905

36;38;40
Woonhuizen
Woonhuizen
XIX

Bernadettestraat

2
Klooster
Wijkcentrum
ca. 1920
(Foto 12)

Bernhardlaan, Prins

62
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1920

64
Pastorie
Pastorie
1917
(Foto 13)

66
RK Kerk
RK Kerk
J. en P. Cuypers
1926
(Foto 14)

Beursplein

5
Pakhuis;Koffiebranderij
Woonhuis
1884;1907

7
Smederij
Smederij
1890

Blauwehandstraat

2
Hoekhuis
Hoekhuis
XVII

4
Woonhuis
Woonhuis
XIXa

6
Woonhuis
Woonhuis
1907

10
Woonhuis
Woonhuis
1907

12
Woonhuis
Woonhuis
XIX

16
Woonhuis
Woonhuis

18
Woonhuis
Woonhuis

20
Woonhuis
Woonhuis
XIXA

22
Woonhuis
Woonhuis

24
Woonhuis
Woonhuis
XIXA

26
Woonhuis
Woonhuis
XIXa

30
Woonhuis
Woonhuis

32
Ned. Herv. Weeshuis
Woonhuis
XVIIIA

34
RK Weeshuis
Woonhuis
XIXb

36;38
Vincentiusgesticht
Opslag
C.P. van Gent
1867 (Foto 15)

3
Boterwaag
onbekend
XVII

5
Woonhuis
Woonhuis
XIX

7
Woonhuis
Woonhuis
XIX

9
Woonhuis
Woonhuis
XIX

11
Woonhuis
Woonhuis
XIX

13
Woonhuis
Woonhuis
XIX

17
Woonhuis
Woonhuis
XIXA

15
Hoekhuis
Hoekhuis
1904

23
Woonhuis
Woonhuis
XIX

25
Woonhuis
Woonhuis
XIXA

27
Woonhuis
Woonhuis
XIX

29
Woonhuis
Woonhuis
XIX

Bleekveld

2 t/m 8
1 t/m 7
Arbeiderswoningen
Arbeiderswoningen
ca. 1874

Bolwerk Noord

19 t/m 61
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1920-25

63
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1930

65
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1930

67;69
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1930

71
Villa
Villa
Meyvis
ca. 1925
(Foto 16)

Bolwerk Zuid

Ong.
Esperantomonument
Esperantomonument
1933

68 t/m 72;A
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1920

128 t/m 132
Woonhuizen
Woonhuizen
1927

134;136
Gereformeerde kerk
Gereformeerde kerk
B.T. Boeyinga
1928

138 t/m 166
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1925

168
School;Woonhuis
School
J. Wielders, Q. Horsten
1926
(Foto 17)

Bosstraat

2
Winkel-Woonhuis
Winkel-Woonhuis
Q. Horsten
1906

14
Winkel-Woonhuis
Winkel-Woonhuis
C.P. Van Genk
1902

18
Winkel-Woonhuis
Winkel-Woonhuis
XVIII

20
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

22
Woonhuis
Woonhuis
XIX

24
onbekend
onbekend
XIX

26
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

28
Woonhuis
Woonhuis
XVII

30
Woonhuis
Woonhuis
XVII

32
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1800

34
Woonhuis
Woonhuis

36
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
P. van Genk
1897

42
Woonhuis
Woonhuis
XVIII;XIX

1
Woonhuis
Woonhuis
Q. Horsten
1914

7
Woonhuizen
Woonhuizen
XIX

9
Woonhuis
Woonhuis
XIX

21
Horeca
Woonhuis
XVIII

25
Woonhuis
Woonhuis
XIX

27
onbekend
onbekend

42 t/m 54
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1920-30

Bredasestraat

Ong.
Overwegwachtershuisje
Leegstand
ca. 1925

8
Woonhuis
Woonhuis
XIX

Brouwerijbaan

Ong.
Brouwerij
onbekend
1873
(Foto 18)

Bruinevisstraat

14
Poorthuis
Poorthuis
XVIII;XIX

Buitenvest

54
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

60
A;B
Destilleerderij
Metaalgieterij
ca. 1910

78
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1910

Canadalaan

4 t/m 48
13-17;23-41
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1925-30

St. Catharinaplein

2
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XIX

4
Woonhuis
Woonhuis

6
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XIX

8
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XIX

12
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XIX

20
Woonhuis
Woonhuis
XVII

22
Woonhuis
Woonhuis

40
Woonhuis
Woonhuis

1;1;A
Woonhuis
Woonhuis
1548

3
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XIX

5
Woonhuis
Woonhuis
XIX

7
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XIX

9;9;A
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XIX

11
Woonhuis
Cafe
XVII;XIX

13
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XIX

17
Woonhuis
Woonhuis
XIX

21
Woonhuis
Woonhuis

35
Woonhuis
Woonhuis

37;37
;A
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

41
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

25
Kapel
Kapel
Van Genk
1894-1895

Coehoornstraat

2 t/m 8
Boerderij
Boerderij
1875

10;12
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

28;30
School
School
P.v. Genk
ca. 1882
(Foto 19)

32 t/m 42
Woonhuizen
Woonhuizen
1902

Coelgenestraat

1
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1925-30

Van Dedemstraat

190-194
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

196
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1896

3 t/m 9
Woonhuizen
Woonhuizen
1884

11
Ziekenhuis
Ziekenhuis
C.P. van Genk
1880-1881
(Foto 20)

Drabbestraat

2
School
Kantoor
ca. 1920-30

7
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1920-30

Dubbelstraat

2
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1500

4;4;A
Woonhuis
Woonhuis
1647

8
Woonhuis
Woonhuis
XIX

12;12;A
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

16
Woonhuis
Woonhuis
XIX

18
Woonhuis
Woonhuis
1901

20
Woonhuis
Woonhuis

28
Woonhuis
Woonhuis
1891

30
Woonhuis
Woonhuis
XIX

46;48
Woonhuis
Woonhuis

54
Woonhuis
Woonhuis
XIX

56
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

58
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XVIII

60
Pakhuis
Pakhuis

62;64
Hovenierswoning
Woonhuis
1907

76
Woonhuis
Woonhuis
1927

78;80
Hovenierswoning
Hovenierswoning
XIXd

82
Woonhuis
Woonhuis

84
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

13
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

15
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

21;23
Woonhuis
Woonhuis
XVII

25;27
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1740

39;41
Pottenbakkerij
onbekend
XIX

43
Woonhuis
Woonhuis
XVIIm

45;45;a
Woonhuis
Woonhuis
XIX

55
Pakhuis
Pakhuis
1885

57
Pottenbakkerij
onbekend
XVIII

63
Woonhuis
Woonhuis
1891

Dumontsdreef

2
Woonhuis
Woonhuis

5;7
Woonhuis
Kantoor
XVII

Engelsestraat

6
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XVIII;XIX

10
Woonhuis
Woonhuis
XIX

12
Woonhuis
Woonhuis
XIX

14
Woonhuis
Woonhuis
XIX

16
Woonhuis
Woonhuis
XIX

18
Woonhuis
Woonhuis
XIX

20
Woonhuis
Woonhuis
XIX

22
Woonhuis
Woonhuis
XIX

24;26
Woonhuis
Woonhuis
XIX

28
Bankgebouw
Sportschool
Ouendag
1925

32
Woonhuis
Woonhuis
XIX

34
Weeshuis
Woonhuis
XIX

26
Woonhuis;Horeca
Woonhuis;Horeca
ca. 1850

28
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

30
Herenhuis
Herenhuis
C.P. van Genk
1879
(Foto 28)

32
RK Kerk
Theater De Maagd
1824-1829
1988-1990

34
Woonhuis;Horeca
Woonhuis;Horeca
G. Belderbos
1918

36
Woonhuis
Hotel
1612

38
Woonhuis;Hotel
Woonhuis;Hotel
1505-1515

3
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

5
Woonhuis
Woonhuis
1525

11
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

13
Woonhuis
Horeca
XIXc

15
Woonhuis;Horeca
Woonhuis;Horeca
XIXd

19
Woonhuis
Bioscoop
1755

21
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
G.A. Horsten (pui)
1901
(Foto 27)

23
Vleeshal
Winkel;Woonhuis
XIX

25
Winkel;Woonhuis
Horeca
1900

29
Woonhuis
Horeca

31
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1883

33
Woonhuis
Woonhuis

35
Woonhuis
Woonhuis
1892

37
Woonhuis
Hotel
XV

Groot Molenbeek

10
11
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

Halsterseweg

128
Boerderij
Garage
XVIII

222
Woonhuis
Woonhuis
1900

308 t/m 316
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

129
Villa
Villa
ca. 1920

169
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1900

181
Villa
Villa
ca. 1900

299 t/m 305
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

Heelulaan, van

50
Kazerne;Logiesgebouw;B,D
Kazerne;Logiesgebouw;B,D
Genie
ca. 1938-1939
1973

50
Kazerne;Keuken;E
Kazerne;Keuken;E
Genie
ca. 1938-1939

50
Kazerne;Bijgebouwen;F;G;M;L
Kazerne;Bijgebouwen;F;G;M;L
Genie
ca. 1938-1939

50
Kazerne;Stafgebouw
Kazerne;Stafgebouw
Genie
ca. 1938-1939

Hofstraat

2 t/m 6
Woonhuizen
Woonhuizen

1;3
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

19
Woonhuis
Woonhuis

23
Woonhuis
Woonhuis

27
Hovenierswoning
Hovenierswoning
XVIII;XIXA

29
Woonhuis
Woonhuis

31
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

Hoogstraat

2
Woonhuis
Woonhuis

4
Woonhuis
Woonhuis
XIXm

6
Woonhuis
Winkel

8
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

10
Woonhuis
Woonhuis

12
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

14
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

16
Woonhuis
Woonhuis
1902

18
Woonhuis
Woonhuis
1902

20
Woonhuis
Woonhuis

22
Woonhuis
Woonhuis

24;26
Woonhuis
Woonhuis
1918

28
Woonhuis
Woonhuis

1
A-C
Winkel;Woonhuizen
Winkel;Woonhuizen
1926

5
Woonhuis
Woonhuis
XIXA

7;7
;A
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

9
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

11
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

15
Woonhuis
Woonhuis
R.H.C. van Someren
1890

17
Woonhuis
Woonhuis
1755;XIXc

19
Woonhuis
Woonhuis

23;25
Woonhuis
Woonhuis

27
Woonhuis
Woonhuis
XIXA

29
Koetshuis
onbekend

Huijbergsestraat

2;4
Woonhuis
Woonhuis

14
Cafe;Woonhuis
Cafe;Woonhuis
ca. 1900

13
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIXd

Johannesstraat

4 t/m 10
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXA
(Foto 30)

3 t/m 9
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXA
(Foto 30)

Joorenplein, Pastoor

Ong.
H. Hartbeeld
H. Hartbeeld
J. Geelen jr., Roermond
1921

Kamperfoeliestraat

2 t/m 54
1 t/m 53
Woonhuizen
Woonhuizen
J. Bedaux
1948
(Foto 31)

Kastanjelaan

160
RK Kerk
RK Kerk
A. Sierbers en W. van Dael
ca. 1950
(Foto 32)

160
RK Kerk
RK Kerk
A. Siebers;W. van Dael
1951-52

Keizerstraat

2
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

Kerkstraat

Ong.
Poortje
Poortje
ca. 1500

4
Stalling
Stalling
XVIII;XIX

10
Herenhuis;Horeca
Herenhuis;Horeca
XIXc

12
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1860

14
Woonhuis
Woonhuis
1860

16
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1850

18
Herenhuis
Herenhuis
ca. 1830-50

1
Woonhuis;Horeca
Woonhuis;Horeca
XVIII

Kettingstraat

2
Smederij
Smederij
1910;XVII

4
Woonhuis
Woonhuis

6;8
Hovenierswoning
Hovenierswoning

16
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis

18
Woonhuis
Woonhuis
XIX

20
Woonhuis
Woonhuis
XIX

3
School
School

19;21
Woonhuizen
Woonhuizen

Kleine Kerkstraat

4 t/m 12
Woonhuizen
Woonhuizen
XVIII of XIX

Kloosterstraat

Ong.
Electriciteitshuisje
Electriciteitshuisje
ca. 1920
(Foto 33)

2
School
School
ca. 1935-40 (Foto 29)

2 t/m 8
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

12 t/m 18
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

28 t/m 36
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

38
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1910

44;44;A
Bedrijfsgebouw
Bedrijfsgebouw
1901

13
Bedrijfsgebouw
Bedrijfsgebouw
XIXd

15
Bedrijfsgebouw
Bedrijfsgebouw
XIXd

21;23
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

25;29
Woonhuizen;Drukkerij
Woonhuizen;Drukkerij
XIXd

31 t/m 37;A
Bedrijfspanden;Woonhuizen
Bedrijfspanden;Woonhuizen
XIXd

Koepeldwarsstraat

11
Woonhuis
Woonhuis
1892

Koepelstraat

7
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
ca. 1900

91
Woonhuis
Woonhuis
1892

115 t/m 125
Woonhuizen
Woonhuizen
1888

Koevoetstraat

Tussen 6 en 8
Poort
Poort
XIX

39
Synagoge
onbekend
1832-33

Koningstraat

Ong.
onbekend
onbekend
XVIII
(Foto 34)

Kon. Willem 2 straat

2 t/m 40
1 t/m 41
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1920

Konijnenburgweg

Ong. (naast nr. 15)
Loods
Loods
ca. 1900

Korenbeursplein

16
Hoekpand
Hoekpand
XIXd

1
Garage;Woonhuis
Garage;Woonhuis

Korenbeursstraat

27;29
Woonhuis
Woonhuis

Korenmarkt

2;2;A
Woonhuis
Woonhuis

Korte Bosstraat

2
Woonhuis
Woonhuis

6
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1888

8;10
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1879

1
Woonhuis;Cafe
Woonhuis;Cafe
XIX

3
Woonhuis;Cafe
Woonhuis;Cafe
XX

7
onbekend
onbekend
ca. 1890

9
onbekend
onbekend

11
Woonhuis
Woonhuis
XIX

Kortemeestraat

8
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
XIX

12
Woonhuis
Woonhuis
XIX

14
Woonhuis
Woonhuis
XVII

30
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

1
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

3
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

5
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

7
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

9
Woonhuis
Woonhuis
1913

11
Woonhuis
Woonhuis
1901

13
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
XVII

15
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
XVII;XVIII

17
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
XIX

19
Woonhuis
Woonhuis
XIV

25
Woonhuis
Woonhuis

27
Woonhuis
Woonhuis
XVII

29;31
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

33
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
XVII

Korte Parkstraat

2 t/m 10
1 t/m 9
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1930

Kremerstraat

4
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel

6
onbekend
onbekend
J. Weyts

8
Woonhuis
Woonhuis
XIX

10
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XVIII

12
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
XIX

14
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
XVIII

16
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
G. Belderbos
1889

18
Woonhuis
Woonhuis
XVI

20
Woonhuis
Woonhuis
XVIA

26
Woonhuis
Woonhuis

28
Woonhuis
Woonhuis
J. Gieles

30
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

3
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
Q. Horsten
1910

9
Woonhuis
Woonhuis
1904

11
Woonhuis
Woonhuis
1904

13
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

15;17
Woonhuis
Woonhuis
J. Gieles
1920

19
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

25;25;A
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

29
Woonhuis
Woonhuis

31
Woonhuis
Woonhuis
J. de Lepper
1912

33
Woonhuis
Woonhuis
J. Weijts
XVIII

't Laag

1
Langgevelboerderij
Langgevelboerderij
XIXd

Lange Parkstraat

1
Villa
Villa
1912

Lievevrouwestraat

8
Woonhuis
Woonhuis
1450

10
Woonhuis
Woonhuis
XVI

12;14
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XVIII;XIX

16
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel

18
Woonhuis
Woonhuis

20
Herenhuis
Herenhuis
XIXc

22
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

24
Woonhuis
Woonhuis

26
Woonhuis
Woonhuis

28
Woonhuis
Woonhuis

30
Woonhuis
Woonhuis

32
Woonhuis
Woonhuis
1762

34-34;A
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

38
Woonhuis
Woonhuis
XIXm

40
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1880

42
Woonhuis
Woonhuis

44
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

46
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

48
Woonhuis
Woonhuis
XIXA

50
Woonhuis
Woonhuis

52
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

54
Woonhuis
Woonhuis
1881

56
Woonhuis
Woonhuis
XVIIA

3;3;A
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel

5
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

7
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis

9
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
XVI

11;11;A
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel

13
Woonhuis
Woonhuis

17;17;A
Woonhuis
Woonhuis

19
Woonhuis
Woonhuis

21
Woonhuis
Woonhuis

23
Woonhuis
Woonhuis
H. Weijts (verbouwd)
1630

25
Societeitsgebouw
Kantoor
1892
(Foto 35)

29
Woonhuis
Woonhuis
1629

31
Woonhuis
Woonhuis

33
Woonhuis
Woonhuis

33
A
Poortgebouw
Poortgebouw
ca. 1840

35;35;A
Pakhuis;Woonhuis
Pakhuis;Woonhuis

37;39
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

41
Bierbrouwerij
onbekend
1647

43
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1600

45
Woonhuis
Woonhuis

47
Kantoor
Kantoor

Luienhoekseweg

5
Langgevelboerderij
Langgevelboerderij
XVIII;XIX

Lourdesplein

2
School
School
1921

1
Noodkerk
Wijkcentrum
J. Cuypers (?)
1918
(Foto 36)

Mastendreef

Ong.
RK Begraafplaats
RK Begraafplaats
XIXd
(Foto 37)

Mathonstraat

2 t/m 10
1 t/m 9
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1930

Meilustweg

1
Villa
Villa
D. de Mol en Key
1905
(Foto 39)

Minderbroederstraat

6;8
Woonhuis;Schuur
Woonhuis;Schuur

3
Bedrijfsgebouw
Bedrijfsgebouw
ca. 1910

Moeregrebstraat

2
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
ca. 1891

4
Woonhuis
Woonhuis
1925

6
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

8
Poortgebouw
Poortgebouw
XIXd

10 t/m 16
Woonhuizen
Woonhuizen
XIX

18;20
Woonhuis
onbekend
XVII;XIX

72
Lombardenhuis
Woonhuis
XVI

74
Woonhuis
Woonhuis

84
Woonhuis
Woonhuis
XVI

86
Woonhuis
Woonhuis
XVI

1
Pakhuis;Woonhuis
Pakhuis;Woonhuis
XIXA

15
Woonhuis
Woonhuis
XVII

17
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1978

19 t/m 27
Woonhuizen
Woonhuizen
1900
(Foto 40)

29
Woonhuis
Woonhuis
XVII-XVIII

37
Woonhuis
Woonhuis
XIX

45
Woonhuis
Woonhuis
XIX

Moerstraatsebaan

166
Langgevelboerderij
Woonhuis
XIX

210
Langgevelboerderij
Langgevelboerderij
XIXd

81
Langgevelboerderij
Langgevelboerderij
XIXd

121
Boerderijcomplex
Boerderijcomplex
XVII
(Foto 41)

237
Langgevelboerderij
Langgevelboerderij
XIXm

Molstraat

6
Pakhuis
Pakhuis
XIX

8
Woonhuis
Woonhuis
XV

10
Woonhuis
Woonhuis
XVII

12
Woonhuis
Woonhuis
XVII

14
Woonhuis
Woonhuis
XVI;1978

16
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1500;XVIII

16
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1500

3
Woonhuis
Woonhuis
Van Genk (?)
XIX

5
Woonhuis
Woonhuis
XVII;XVIII

7
Woonhuis
Woonhuis
XVII

11
Woonhuis
Woonhuis
XIX

Mondafseweg

68 t/m 72
Woonhuizen;Pompgebouw
Woonhuizen;Pompgebouw
1899

Mosselstraat

11;13
Hovenierswoning
Hovenierswoning
XIX

15;17
Woonhuis
Woonhuis
XX

Nieuwstraat

14
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

5
Latijnse School
onbekend
XVI

Noordsingel

4 t/m 10
Bedrijfspand
Bedrijfspand
XIXd
(Foto 42)

186 t/m 234
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1920-30

1 t/m 5
Woonhuizen
Woonhuizen
1889

57
RK Basisschool
RK Basisschool
ca. 1900

59-79a;81-97
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1920-30

Noordzijde Haven

Ong.
Sluishuisje en sluis
Sluishuisje en sluis
1951

2
Woonhuis
Woonhuis
1892

6
Woonhuis
Woonhuis

8
Woonhuis
Woonhuis
XIX

12
Woonhuis
Woonhuis
1883

14
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

16
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

22
Woonhuis
Woonhuis
XIX

24
Woonhuis
Woonhuis

26
Woonhuis
Woonhuis
1898
(Foto 43)

28
Woonhuis
Woonhuis
XVIII;XIX

30
Woonhuis
Woonhuis
XVIII;XIX

32;32;A
Woonhuis
Woonhuis
XVIII;XIX

34;34;A
Woonhuis
Woonhuis
1850

36
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

38
Woonhuis
Woonhuis
XVIII;XIX

44
Woonhuis
Woonhuis
1896

48;50
Garage;Woonhuis
Garage;Woonhuis
(foto 44)

52
Woonhuis
Woonhuis
XIXB

54
Woonhuis
Woonhuis
XIXB

56
Woonhuis
Woonhuis

58
Woonhuis
Woonhuis

60
Woonhuis
Woonhuis
1600

72
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

74
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

94
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
ca. 1900

Noordzijde Zoom

10
11
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1900-1910

12 t/m 26
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1920-1930

30 t/m 36
31 t/m 37
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1930

7
Woonhuis
Kantoor
ca. 1910

73
Villa
Villa
XXa
(Foto 45)

75
Villa
Villa
B.T. Boeyinga

Oude Huijbergsebaan

210
Schoolgebouw
Schoolgebouw
1915

Oude Huijbergsebaan

226
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1900

228
Woonhuis;Bedrijfsruimte
Woonhuis;Bedrijfsruimte
XXd

231
Bergmolen
Bergmolen
1890

283
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

Oude Vissershaven

Ong.
Spiritusfabriek
Spiritusfabriek
1899
(Foto 48)

Ong.
Getijmolen
Opslagplaats
1503

15
Villa
Villa
XIXd

Overstratenlaan, van

2 t/m 16
3 t/m 27
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1920-30

18
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1930

Parade

Ong.
Kiosk
Kiosk
C. van Genk
XIXd
(Foto 47)

16
Woonhuis
Woonhuis
A. Vriens
1924
(Foto 48)

Parallelweg

Ong.
Watertoren
Watertoren
D. de Leeuw
1899
(Foto 49)

Parkstraat, L.

Ong.
Park
Park
1887

Ong.
Zitbank
Zitbank
ca. 1930

Ong.
Gedenknaald
Gedenknaald
1888

Penstraat

6
Winkel
Winkel
XIXd

24
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

26
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

Poirtersstraat, A.

2 t/m 16
Woonhuis
Woonhuis
J. Bedaux
1946

Populierlaan

11
Scholen
Scholen
ca. 1960

Potterstraat

8
Woonhuis
Woonhuis

10
Woonhuis
Woonhuis

12
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

16;18
Koffiebranderij
Winkel;Woonhuis
C.P. van Genk
1867

20
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1882

22
Woonhuis
Woonhuis
XV;XVI

24
Woonhuis
Woonhuis
XVII

26
Woonhuis
Woonhuis
XVII

28;30
Woonhuis
Bioscoop
1905

32
Woonhuis
Woonhuis
1905

36
Militaire provoost
onbekend
1783

38
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

40
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

42;44
Woonhuizen
Woonhuizen
1907

48
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

56
Woonhuis
Woonhuis
XIX

5
onbekend
onbekend

9
Pakhuis
Pakhuis
XVII

11;13;A
Pakhuis
Pakhuis
XVII

13
Distilleerderij
onbekend
XIX

15
Cafe;Woonhuis
Cafe;Woonhuis
XVIII;XIX

25
Parochiehuis
onbekend
Q. Horsten
1906

29
Woonhuis
Woonhuis
XIX

31;31;A
Woonhuis
Woonhuis

47
Woonhuis
Woonhuis
XVII

49
Woonhuis
Woonhuis
XVII

51
Pakhuis
Pakhuis
1901
(Foto 50)

71
Gebouw
Gebouw
ca. 1915

Rembrandtstraat

48
Pastorie
Pastorie
XIXB
(Foto 51)

52
RK Kerkgebouw
RK Kerkgebouw
J. de Lint.
1951 (Foto 52)

54;56
Woonhuis
Woonhuis
1896

Roocklaan, Burg. de

2 t/m 56
1 t/m 46
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1930

Rouckstraat, T. de

5 t/m 13
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1930

Ruytershoeveweg

ong.
Brits-Canadees oorlogskerkhof
Brits-Canadees oorlogskerkhof
1945

Rijkebuurtstraat

18
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1600

20
20
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

22
Woonhuis
Woonhuis

26
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

28
Woonhuis
Woonhuis
1911

32
Woonhuis
Woonhuis

7
Woonhuis
Woonhuis

9
Woonhuis
Woonhuis

11
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel

19
Woonhuis
Woonhuis

17;17;A
Woonhuis
Woonhuis

15
Woonhuis
Woonhuis
XIXc

21;21;A
Woonhuis
Woonhuis

23
Woonhuis
Woonhuis

Rijtuigweg

26
Villa
Villa
1910

44
Arsenaal
Infanteriekazerne
1764

90
Klein-Arsenaal
Klein-Arsenaal

Schoolstraat

23;25
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

Schoolstraat

27;29
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

Spui

1
Spuihuis
Spuihuis
1838

Stationsstraat

2
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1870-80
(Foto 53)

4
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1871-72

6
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1871-72

8
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1871-72

10;12
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1884
(Foto 54)

14 t/m 44
Woonhuizen
Woonhuizen
C.P. van Genk
1879
(Foto 55, 56)

5;7;9
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1896-97
(Foto 57)

11
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1881

13
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1881
(Foto 58)

15
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1879

17
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1879

19
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1878

23;23;A
Woonhuis
Leegstaand
ca. 1880

27
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1880

29;29;A
Cafe
Cafe
1903

33
Hotel
Hotel
ca. 1870-80

Steenbergsestraat

2;4
Winkel
Winkel
Jac Gieles
1918
(Foto 59)

10
Woonhuis
Woonhuis
XIX

12
Woonhuis
Woonhuis
XVII

16
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

20
Woonhuis
Woonhuis

22
Woonhuis
Woonhuis

24
Woonhuis
Woonhuis

26
Woonhuis
Woonhuis
XIX

36
Woonhuis
Woonhuis
XIX

34
Woonhuis
Woonhuis
XVII;1876

38
Woonhuis;Winkel
Woonhuis;Winkel
1895

40
Uitspanning
onbekend
ca. 1600

42;44
Woonhuis
Woonhuis

46
onbekend
onbekend
1905

50
Hoekhuis
Hoekhuis
1893
(Foto 60, 61)

1
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
1900

3
Woonhuis
Woonhuis

5
Woonhuis
Cafe
XVI

7
Woonhuis
Woonhuis

9
Woonhuis
Woonhuis

11
Woonhuis
Woonhuis
XVII

15;17
Woonhuis
Woonhuis

19
Winkel;Woonhuis;Garage
Winkel;Woonhuis;Garage
ca. 1930

21
Woonhuis
Woonhuis
XVII

23
Woonhuis
Woonhuis
C.P. van Genk
XVIII

25
Woonhuis
Woonhuis

27
Woonhuis
Woonhuis
P. van Genk
1892
(Foto 61)

29
Woonhuis
Woonhuis
XIx

33
Woonhuis
Woonhuis

35
Woonhuis
Woonhuis
XVII

31
Woonhuis
Woonhuis
1893

37
Woonhuis
Woonhuis
XIX

39
Woonhuis
Woonhuis
XIX

43
Woonhuis
Woonhuis

45
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
R.H.C. van Someren
1888

47
Woonhuis
Woonhuis
XIX

49
Hoekhuis
Hoekhuis
1902

Stulemeijerlaan, Burg

Ong.
Fontein
Fontein
Kunstsmid J. Dingemans
ca. 1914
(Foto 62)

2
Hoekhuis
Hoekhuis
XIX

6
Woonhuis
Woonhuis
XIX

8
Pastorie
Woonhuis
1904

12 t/m 18
Woonhuizen
Woonhuizen
J.H.v.d. Meer
1901

20
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1900

24
School
School
C.P. van Genk
1883-84
(Foto 63)

26
Gymzaal;Woonhuis
Aula
C.P. van Genk
1883-84
(Foto 64)

1
Officierscasino
Kantoor
1934
(Foto 65)

3
Wilhelminakazerne
Muziekschool
J. Scheffer
1899
(Foto 66)

Turcqstraat, P.

1 t/m 16
1 t/m 17
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1930

Vergroesenstraat, Burg.

4
3
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1930

Wassenaarstraat

40;40;A
Bedrijfspand
Bedrijfspand
ca. 1900

13
St. Petrus Cauisiusschool;Beeld
St. Petrus Cauisiusschool;Beeld
1921

Wattweg

3
IJzergieterij
IJzergieterij
1882

3
Kantoor ijzergieterij
Kantoor ijzergieterij
ca. 1900

(Foto 67 en 68)
3
Dienstwoning
Dienstwoning
ca. 1880

3
IJzergieterij;Giethal
IJzergieterij:Giethal
ca. 1900
(Foto 67 en 68)

Weg langs de Zoom

Ong.
Sluisje
Sluisje
ca. 1900
(Foto 70)

Westersingel

1 t/m 7
Woonhuizen
Woonhuizen
1890

9;9;A
Woonhuis
Woonhuis
1890

13
Villa
Villa
C.P. van Genk
1890

Weverskat

16 t/m 20
Woonhuizen
Woonhuizen
XIXd

Williamstraat

Ong.
Evangelisatiegebouw
Evangelisatiegebouw
1927

Wouwsestraat

8
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

10
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

12
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
ca. 1890

14
onbekend
onbekend
ca. 1860-70

18
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

20
Woonhuis
Woonhuis
XIX

22
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

24
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
ca. 1870

26
Woonhuis
Woonhuis
XIX

30
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
Q. Horsten
XIX

32
Woonhuis
Woonhuis
XIX

40;42;44
Woonhuis
Woonhuis
1947

48
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis

50
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis

1
Gouvernementshuis
Militairgebouw
XIIV

3
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

5
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

11;11;A
Woonhuis
Woonhuis
1890

19
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

27
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
D. de Mol
1902

29
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
Q. Horsten
1900

Wouwsestraatweg

2
Protestantse begraafplaats
Protestantse begraafplaats
XIX

Wijngaardstraat

5;5;A
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1900

9;11
Dubbele hovenierswoning
Dubbele hovenierswoning
XIX;1914

15
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

17;19
Hovenierswoning
Hovenierswoning
1907

Zoomweg

Ong.
Transformatorhuis
Transformatorhuis
ca. 1910
(Foto 70)

Zuidmolenstraat

2
Woonhuis
Woonhuis
XVI

22;24
Woonhuis
Woonhuis
XVII

26
Winkel
Woonhuis
XIX

28
Woonhuis
Woonhuis

30
Woonhuis
Woonhuis
XIX

32
Woonhuis
Woonhuis

3
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

7
Woonhuis
Woonhuis
XVIII of XIX

9
Woonhuis
Woonhuis
XIXm

17
Woonhuis
Woonhuis
XVII

19;21
Woonhuis
Woonhuis
XVII

23
Woonhuis
Woonhuis
XVII

35;37
Hovenierswoning
Hovenierswoning
XIX

39
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis

49
Woonhuis
Woonhuis
XIX

Z. Oostsingel

4 t/m 8
3 t/m 9
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1890

12 t/m 20
11 t/m 19
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1910

25
Hoekhuis
Hoekhuis
XIX

Zuidsingel

2 t/m 10
onbekend
onbekend

12
Woonhuis
Woonhuis
1901

1 t/m 47
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1930

14
Woonhuis
Woonhuis
1901

Zuivelplein

2
Woonhuis
Woonhuis

4;4
;A
Woonhuis
Woonhuis
6
Woonhuis
Woonhuis

3
Woonhuis
Woonhuis
1807

5
Woonhuis
Woonhuis

Zuivelstraat

6
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1890

10
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIXd

12
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX

14
Woonhuis
Woonhuis
XIX

16
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

22
Postkantoor
Belastingkantoor
D.E.C. Knuttel
1897
(Foto 73)

24
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XIX
XV-XVI

1
Woonhuis
Woonhuis
XIX

3
Woonhuis
Woonhuis
XIX

7
Woonhuis
Woonhuis
Q. Horsten
1904

9
Woonhuis
Woonhuis
XIX

11
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

13
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

15
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

17
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
XVIII of XIX

19
Woonhuis
Woonhuis
XIXd

21
Woonhuis
Woonhuis
XIX

23
Woonhuis
Woonhuis
XVIII;XIXA

25
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
Q. Horsten
1910

27
Woonhuis
Woonhuis
XIX

29
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

31
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

33
Woonhuis
Woonhuis

35
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
G. Belderbos
1904

37
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
G.A. Horsten
1884

39
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis

41
Woonhuis
Woonhuis

43
Woonhuis
Woonhuis
XVII

45
Woonhuis
Woonhuis
XVII

47
Woonhuis
Woonhuis

51
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
C.P. van Genk
1905-1906

Zuidzijde Haven

1
Woonhuis
Woonhuis
1907

3;5
Woonhuis
Woonhuis
1879

7
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

9
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

11
Woonhuis
Woonhuis
1632-1633

13
Woonhuis
Woonhuis
XVIII;XIX

15
Woonhuis
Woonhuis

17
Woonhuis
Woonhuis
XIX

21
Woonhuis
Woonhuis
1605

25
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

27
Woonhuis
Woonhuis
XVII

29
Woonhuis
Woonhuis
XVIII

33
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1891

35
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis

39;41
Suikerfabriek
Bedrijfshal
1862
(Foto 71)

55
Woonhuis
Smidse

57
Woonhuis
Woonhuis
XIX

59
Woonhuis
Cafe
XVII

73-73a;75-75a
Woonhuis
Woonhuis
1909

77
Woonhuis
Woonhuis
XIX

79
Woonhuis
Woonhuis
XVIIA

81
Woonhuis
Woonhuis
XVIIA;XVIII

83
Woonhuis
Woonhuis
XIX

85
Woonhuis;Bedrijfspand
Woonhuis;Bedrijfspand
XIX

129;131
Hoekpand
Hoekpand
XVII

Zuidzijde Zoom

14 t/m 38
13 t/m 37
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1930

40
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1930

44
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1935
(Foto 72)

46
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1935

45
Woonhuizen
Woonhuizen
1941

9. Literatuur

A.J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlandsche gemeenten, deel II, Gorinchem 1840, 297-313.
Bergen op Zoom in kaart en beeld, Bergen op Zoom 1988 vv.
Bergen op Zoom in kaart gebracht, Bergen op Zoom 1981.
D. van Diepen, De bodem van Noord-Brabant, Wageningen 1968.
F. Dons, J.C. Roelands, Bergen op Zoom in oude ansichten 2, Zaltbommel 1978.
H.J. van Dorsser, Het landschap van Westelijk Noord-Brabant. Bijdrage tot het inzicht in de ontstaanswijze, 1956.
Gids voor Bergen op Zoom en omstreken, Bergen op Zoom, 1889, 1935 en 1949.
W.A. van Ham, "Merck toch hoe sterck; bijdragen tot de geschiedenis van de vestingwerken van Bergen op Zoom", Studies uit Bergen op Zoom no. 4, Bergen op Zoom 1982, 100-105.
W.A. van Ham, "Vorming en voortbestaan van het middeleeuwse stadsbeeld", Bergen op Zoom. gebouwd en beschouwd, Alphen aan den Rijn, 1987, 73-105.
W.A. van Ham, C. Vanwesenbeeck, Gids voor Oud Bergen op Zoom, Antwerpen-Haarlem 1983.
W.A. van Ham, e.a., Ter ere van 'De Maagd', Bergen op Zoom, 1990.
K. Slootmans, "Ontstaan en groei van de agglomeratie Bergen op Zoom", Noord-Brabant 4 (1960), no. 2, 63-75.
W.A. van Ham, "Bergen op Zoom, haven aan de Schelde", Noord-Brabant 3 (1964), no. 3, 173-183.
E. Härtel, Bergen op Zoom. Proeve van een sociaal-geografische stadsanalyse, Tilburg 1961.
J.H. van Mosselveld, Bergen op Zoom in oude ansichten, Zaltbommel 1969.
J.H. van Mosselveld, W.A. van Ham, Tekeningen van Bergen op Zoom, Bergen op Zoom 1973.
J. Renes, West-Brabant. Een cultuurhistorisch landschapsonderzoek , Waalre 1985.
K. Slootmans, Bergen op Zoom, een stad als een huis, Bergen op Zoom 1967.
A. Steegh, "Dorpen in Brabant", bijdrage in de gelijknamige catalogus, Den Bosch 1978.
A. Steegh, Monumentenatlas van Nederland, Zutphen 1975.
C. Vanwesenbeeck, De geschiedenis van de openbare drinkwatervoorziening te Bergen op Zoom, Bergen op Zoom z.j.
Tijdschrift De Waterschans.

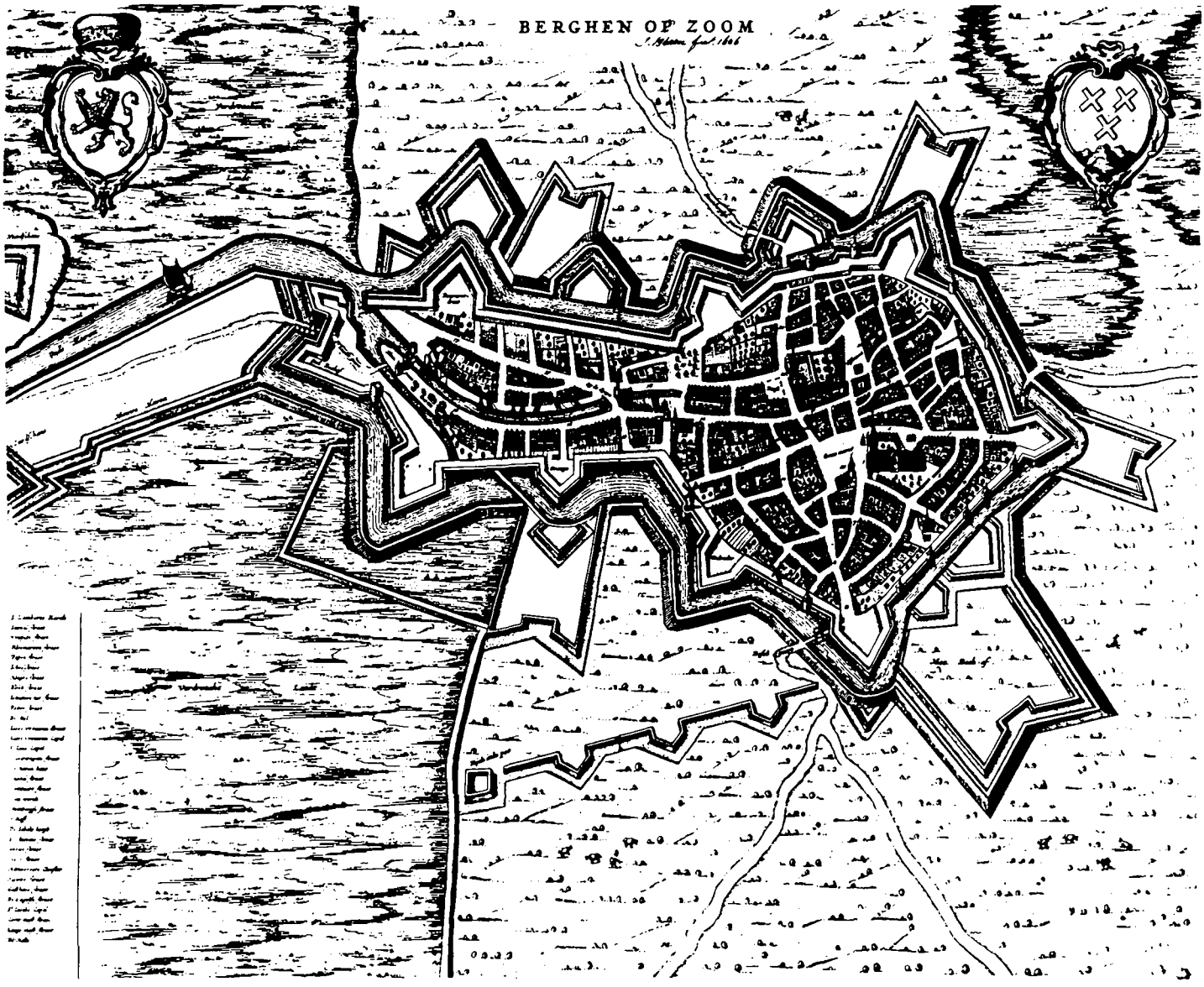

BLAEU. Plattegrond van Bergen op Zoom.
(Uit: TOONEEL DER STEDEN. 1649)

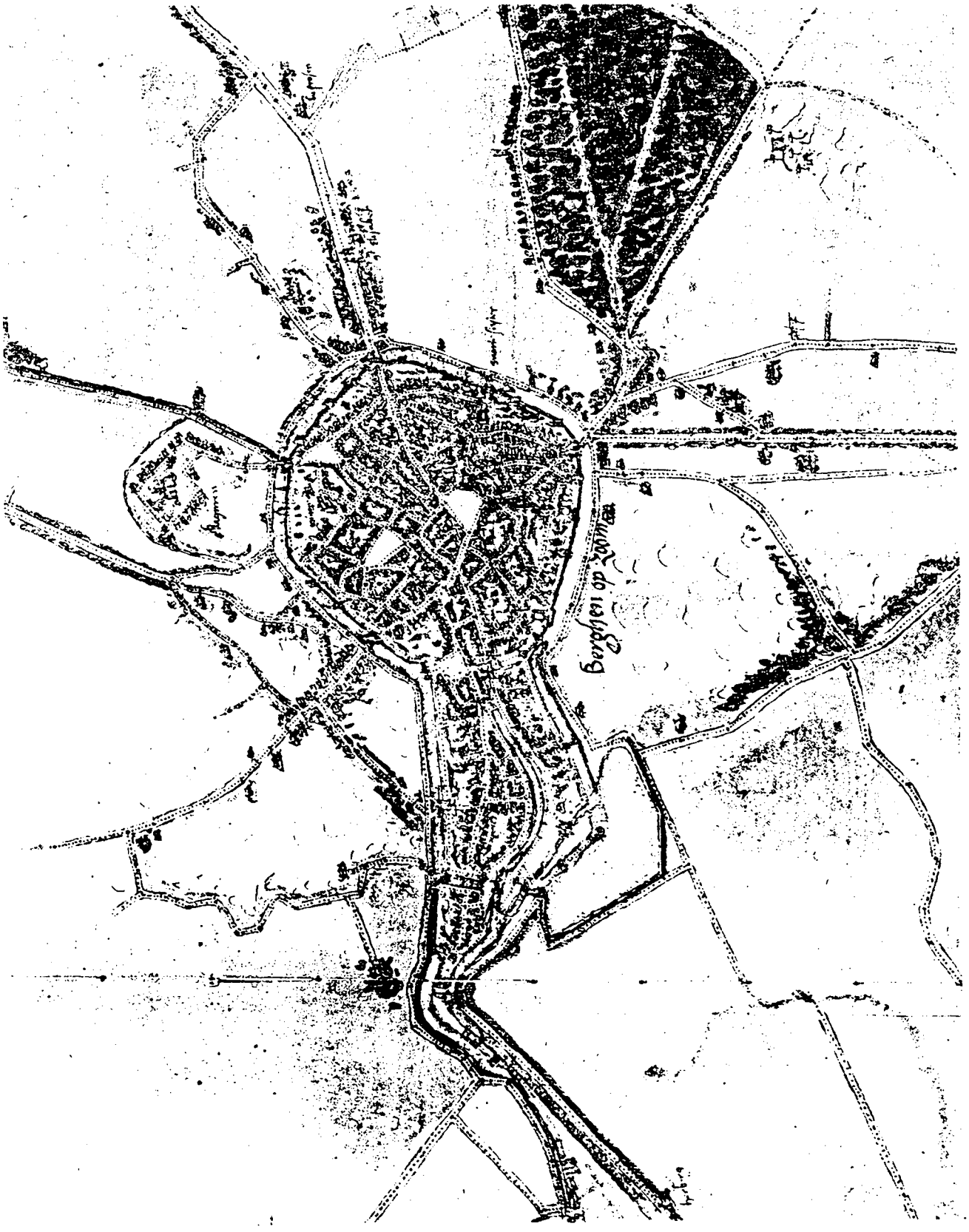

Bergen op Zoom naar Jacob van Deventer, ca. 1560

DE VESTING VAN COEHOORN

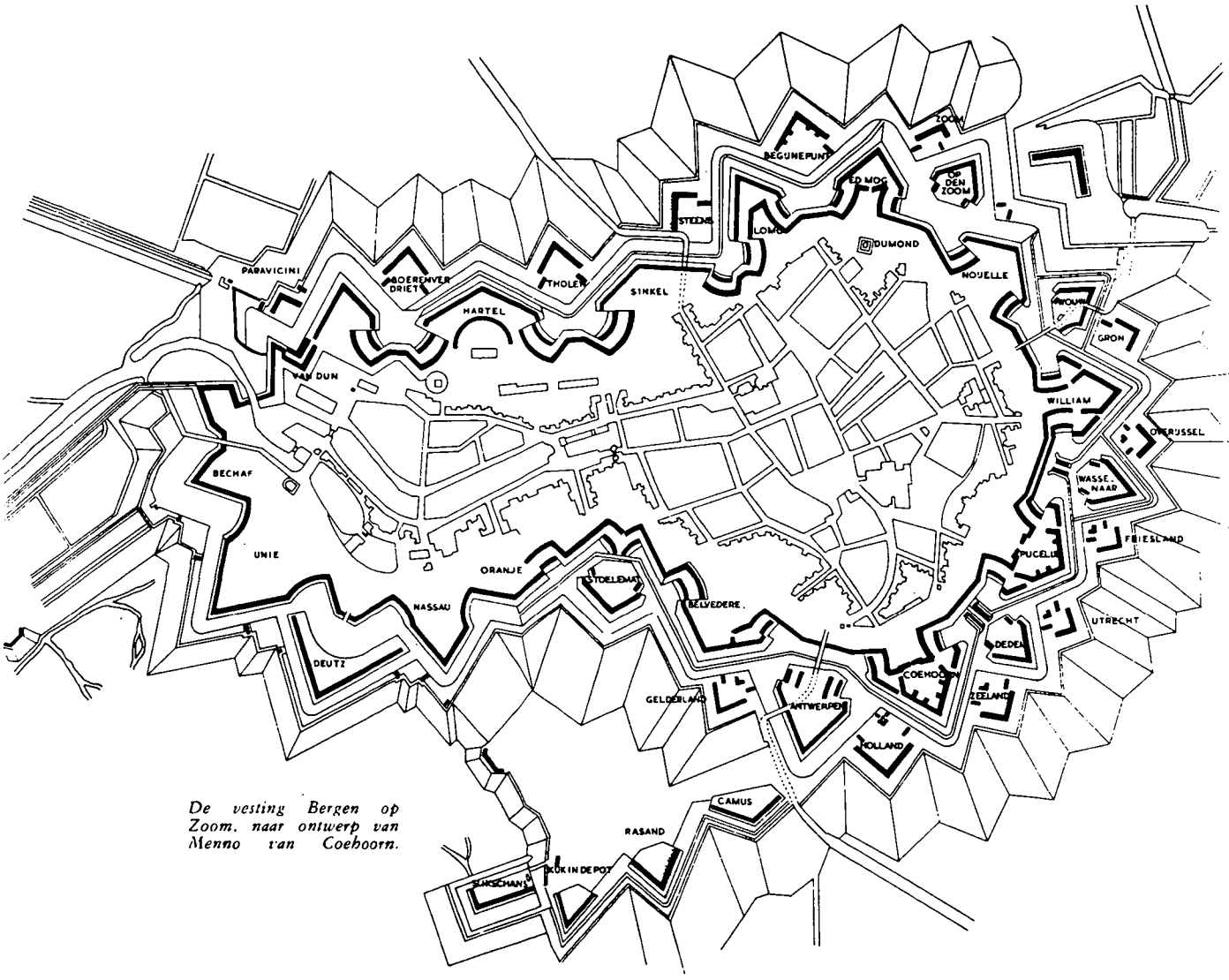

De vesting Bergen op Zoom, naar ontwerp van Menno van Coehoorn.

naar: Bergen op Zoom een stad als een huis

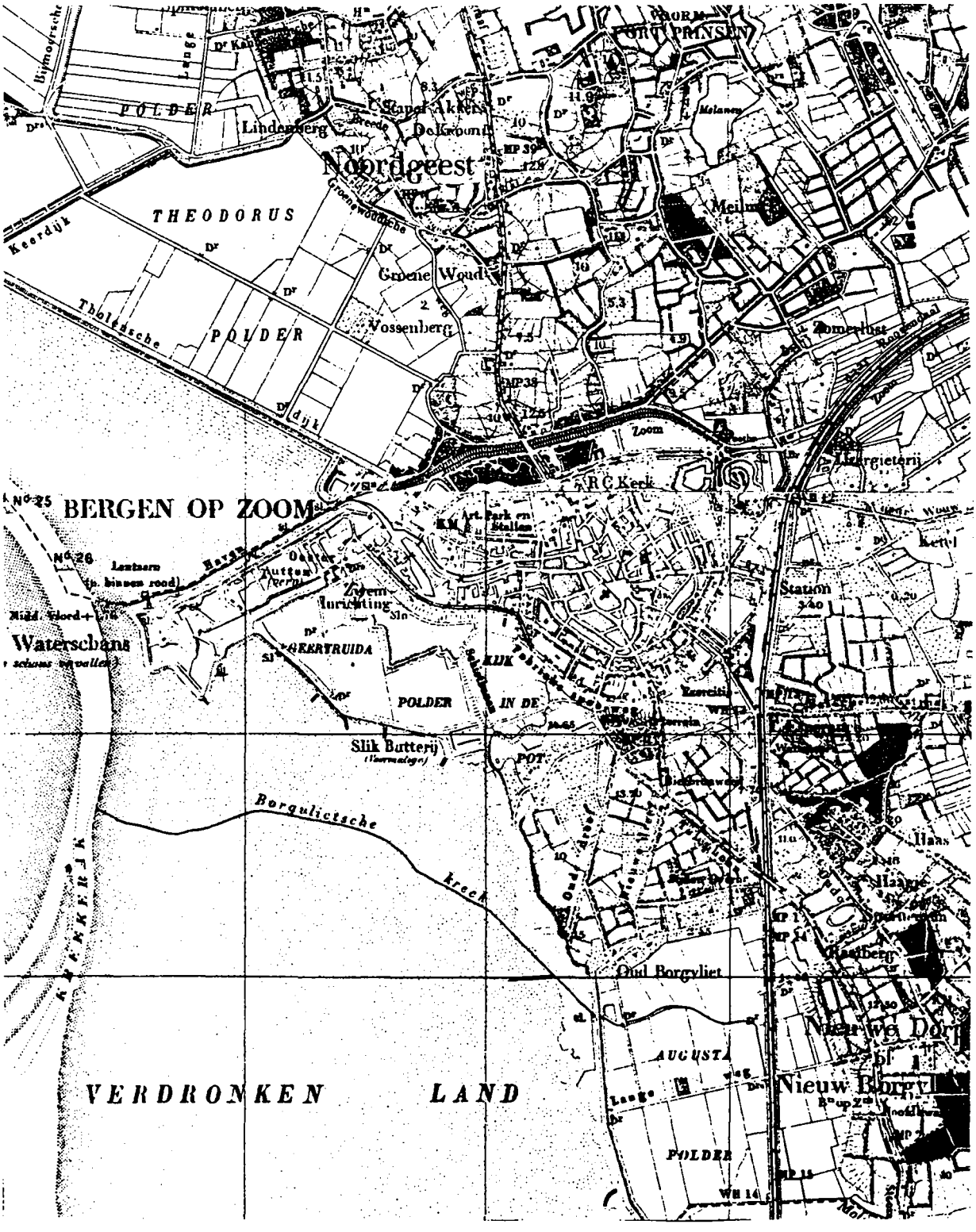

Bergen op Zoom in 1908, schaal 1 : 25.000

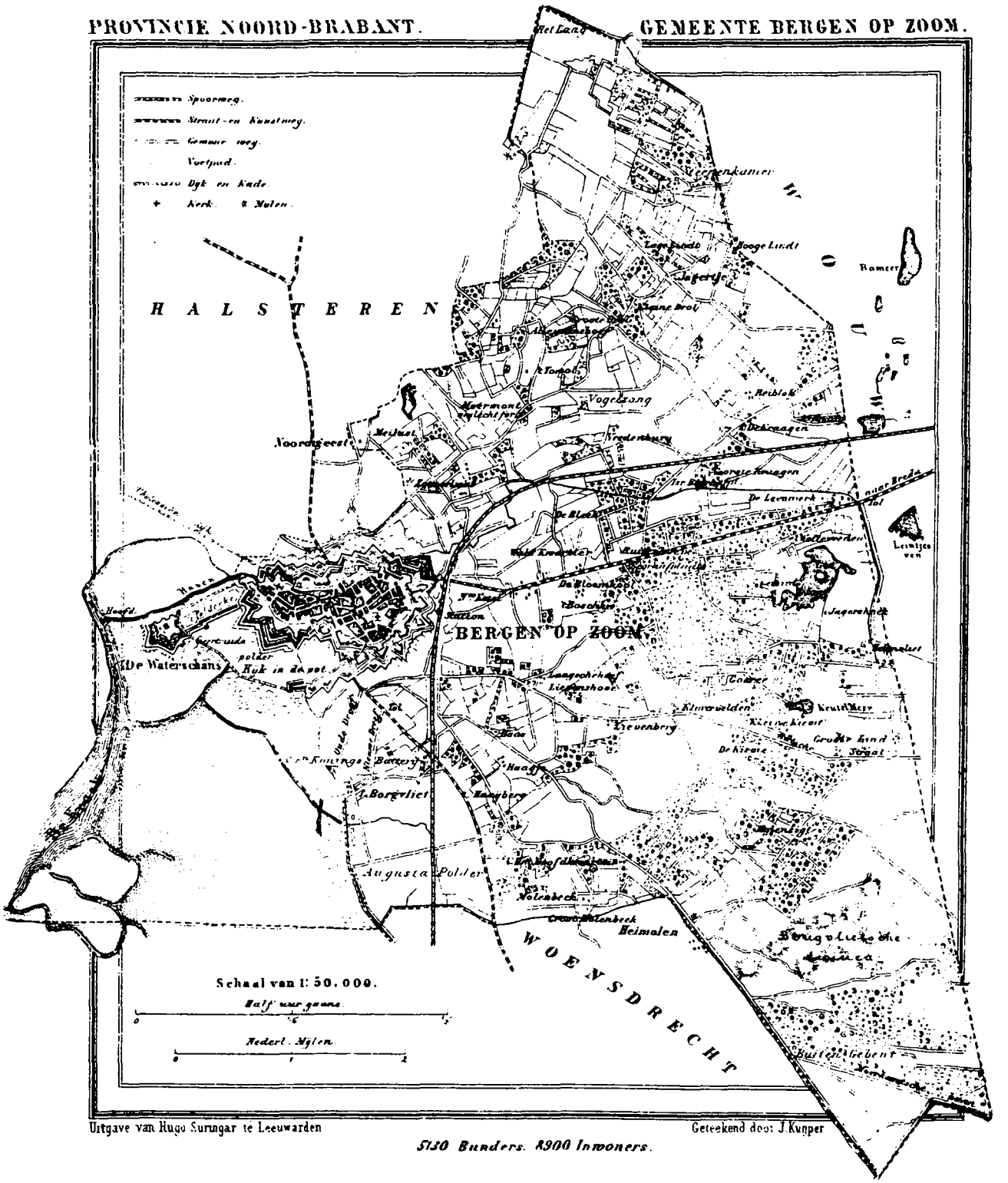

5130 Bunders. 8900 Inwoners.

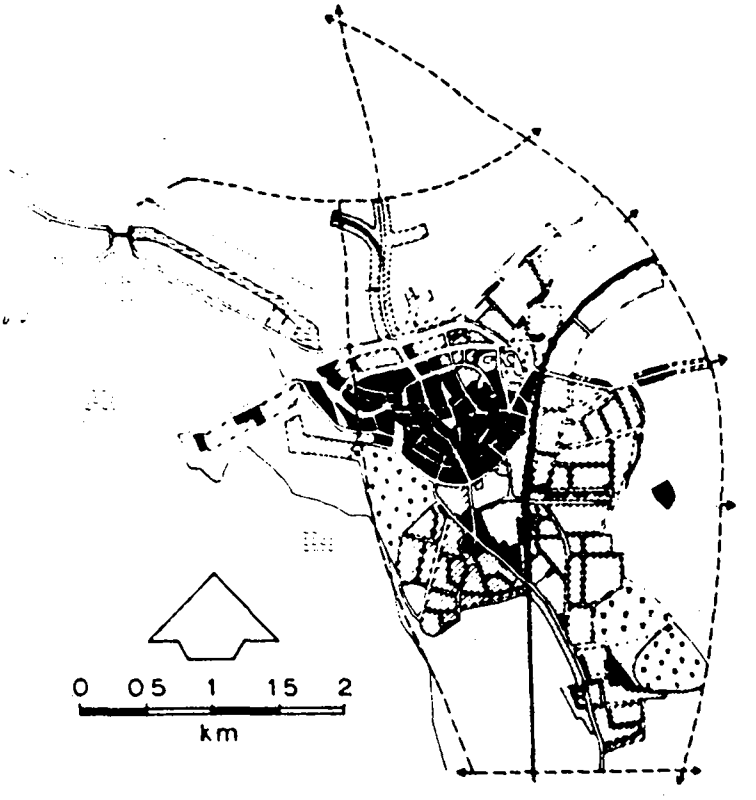

BERGEN OP ZOOM ANNO 1910
UITBREIDING TUSSEN 1910 en 1964

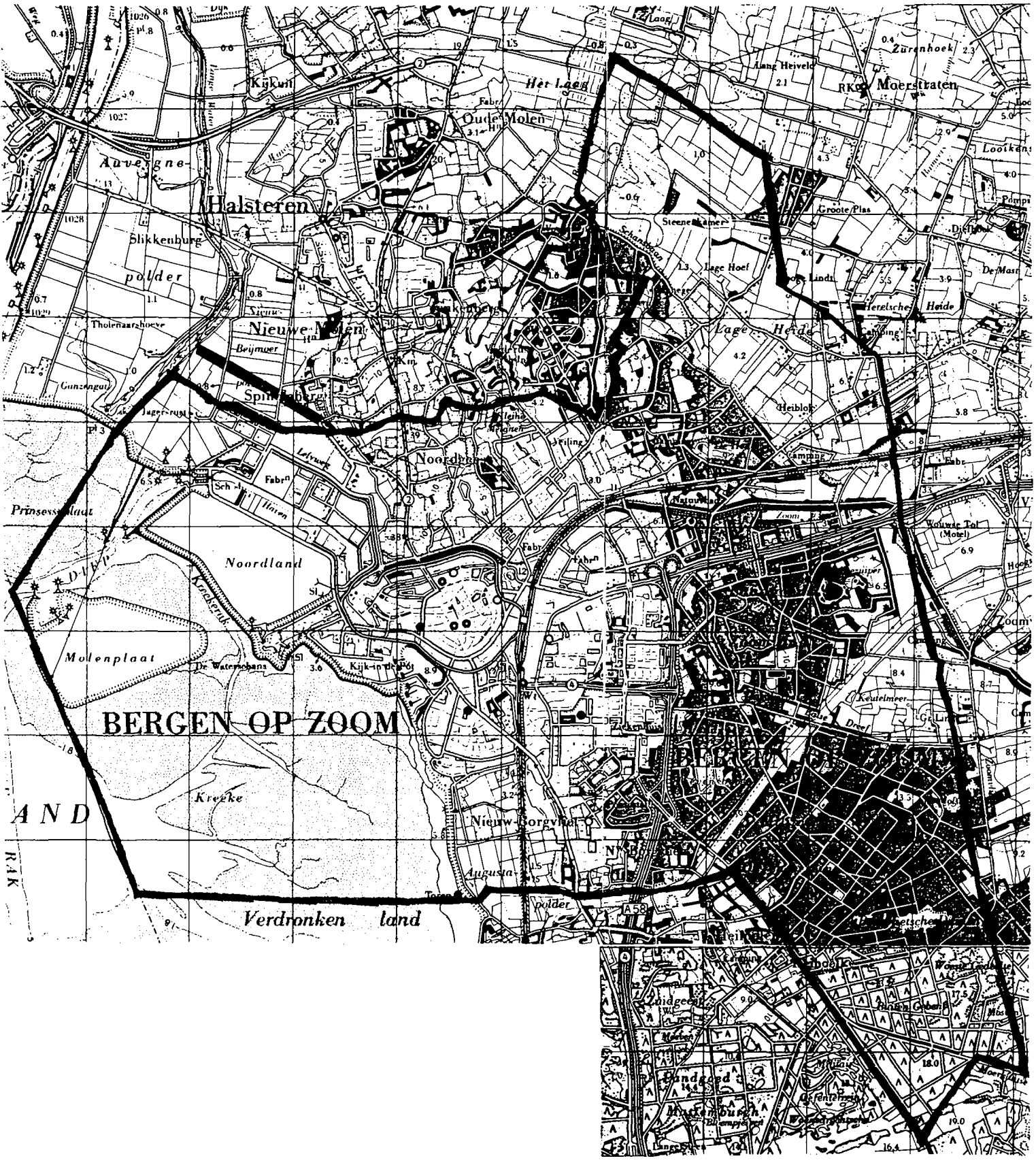

Bergen op Zoom in 1980
Schaal 1 : 50.000

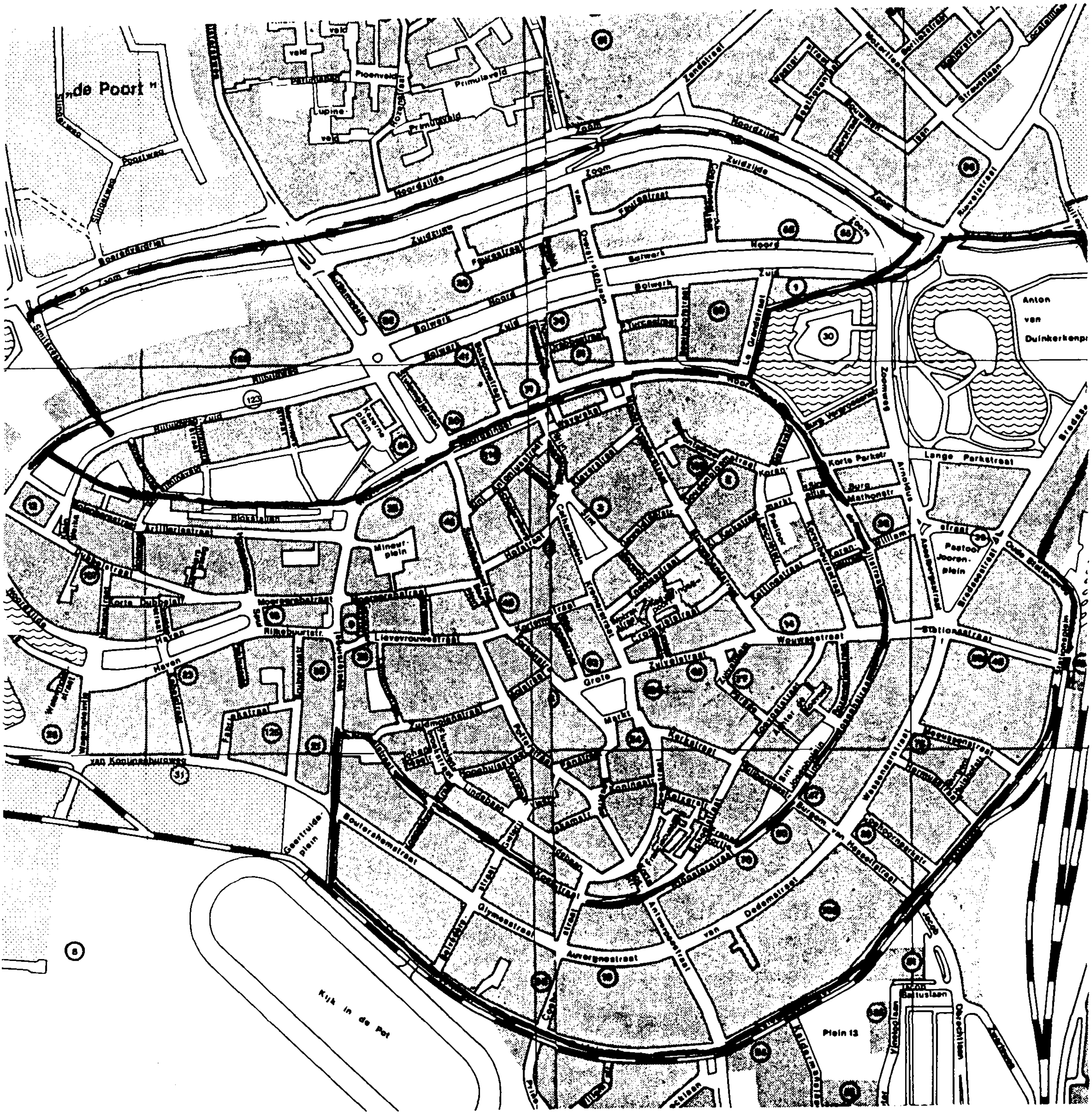

Bergen op Zoom, stad en singels
naar: Gids voor Oud Bergen op Zoom

BERGEN OP ZOOM

cultuurhistorisch waardevolle elementen oude stad

0 100 200 m

provincie noord-brabant

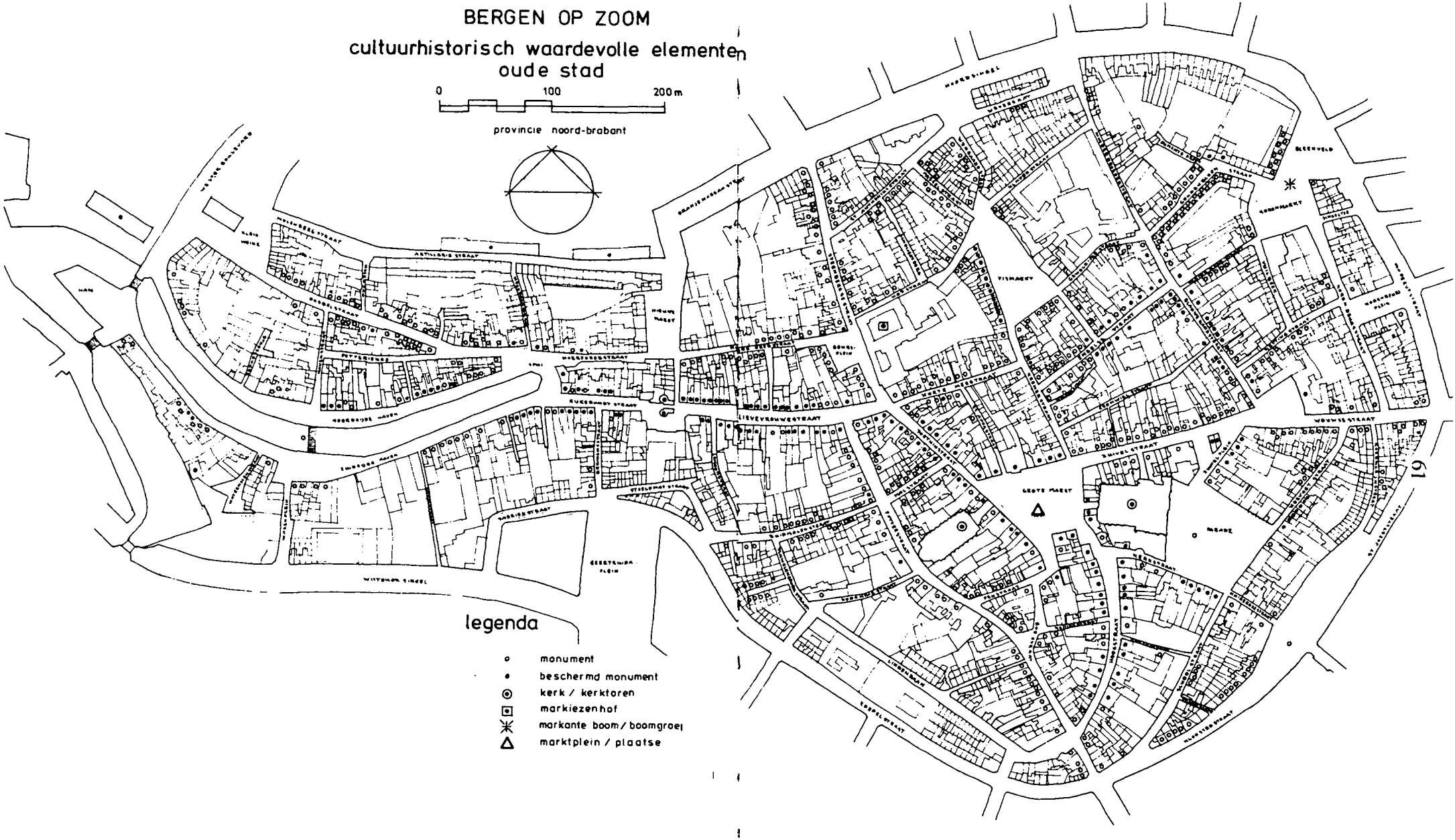

10.Fotobijlage met karakteristieke objecten

Fotonummer	Adres	
1.	Antwerpsestraat	12w
2.	Antwerpsestraat	34
3.	Antwerpsestraat	34
4.	Antwerpsestraat	56
5.	Antwerpsestraat	56
6.	Antwerpsestraatweg/Emmastraat	80-90
7.	Antwerpsestraat	11-13
8.	Antwerpsestraatweg	372-374a
9.	Antwerpsestraatweg	125
10.	Artilleriestraat	ong.
11.	A. Asselbergsstraat	27-37
12.	Bernadettestraat	2
13.	Prins Bernhardlaan	64
14.	Prins Bernhardlaan	66
15.	Blauwe Handstraat	36
16.	Bolwerk Noord	71
17.	Bolwerk Noord	168
18.	Brouwersbaan	ong.
19.	Coehoornstraat	28
20.	Dedemstraat, van	11
21.	Faurestraat	12-22
22.	Faurestraat	41
23.	Fianestraat	10-12
24.	Geitiaanstraat	2-44
25.	Goudenbloemstraat	2
26.	Goudenbloemstraat	2
27.	Grote Markt	22
28.	Grote Markt	20
29.	Kloosterstraat	2
30.	Johannastraat	
31.	Kamperfoelistraat	
32.	Kastanjelaan	160
33.	Kloosterstraat	ong.
34.	Konijnenburgweg	naast 15
35.	Lievevrouwestraat	25
36.	Lourdesplein	1
37.	Mastendreef	
38.	Meidoornlaan	8-34
39.	Meilustweg	1
40.	Moeregrebstraat	19-27
41.	Moerstraatsebaan	121
42.	Noordsingel	4-10
43.	Noordzijde Haven	26w
44.	Noordzijde Haven	48-50
45.	Noordzijde Zoom	73
46.	Oude Vissershaven	ong.
47.	Parade, kiosk	ong.
48.	Parade	16
49.	Parallelweg, Watertoren	ong.
50.	Potterstraat	51